

प्राचीन नेपाल ANCIENT NEPAL

संख्या १८४

पौष २०७०

Number 184

January 2014

सम्पादक मण्डल

प्रधान सम्पादक

भेष नारायण दाहाल

सम्पादक

डा. भरतराज रावत

राम बहादुर कुँवर

श्यामसुन्दर राजवंशी

Editorial Board

Chief Editor

Bhesh Narayan Dahal

Editor

Dr. Bharat Raj Rawat

Ram Bahadur Kunwar

Shyam Sunder Rajbamshi

विषय-सूची Contents

अंग्रेजी खण्ड English Section

Saddharmapundarika Vaipulya Sutram - A Review - Prof.Dr. Khadga Man Shrestha1-9
MONUMENT CONSERVATION IN PRACTICE in Nepal and Japan - Suresh Suras Shrestha 10-23

नेपाली खण्ड Nepali Section

चन्द्र शम्शेरको यूरोप यात्रा (वि.सं. १९६४) - प्रा.डा. वीणा पौड्याल.....	२४-३०
भौखेलमा फेलापरेका लिच्छविकालीन सम्पदा - पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ.....	३१-४५
सनदमा लहासास्थित नेपाली अदालत - डा. भवेश्वर पंगेनी.....	४६-५४
सुमतितन्त्रको नाममा गलत मान्यताको हावी अब अन्त हुनुपर्छ - श्यामसुन्दर राजवंशी.....	५५-६०

Saddharmapundarika Vaipulya Sutram - A Review

- Prof.Dr. Khadga Man Shrestha

Introduction

Saddharmapundarika Vaipulya (great) Sutra is one of the nine holy Mahayana Buddhist Texts. This book consists of twenty seven chapters (*parivarta*). The term *Saddharma* means right laws propagated by the Buddha. B.R, Ambedkar defines the term *Saddharma* as the one that teaches Worth not the Birth is the measure of man. In other words *Dharma* means righteousness that includes *Prajna* and *Karuna* (wisdom and compassion). Ambedkar further writes-It is unique amalgamation of *Pradnya* and *Karuna* .The word *Pundarika* is synonym to lotus pure, sweet scented, beautiful and clear. A lotus symbolizes truth, beauty and fairness. It is also the symbol of Buddhism and Laws or teachings of the Buddha.¹ In this regard *Assaluyan Sutta* is cited from *Deegha Nikaya. Parayaya* is used as equivalent or synonym for *Dharma* (Laws).*Vaipulya Sutra* is taken as great *Sutra*. It is meant for memorization.

Scholars think that *Saddharmapundarika Sutra*, (SDPS) and other Texts of *Nava Grantas* or *Sutras* are the works of Maitreya (spiritual) Buddha. In the last chapter of the SDPS, Manjushree is referred as interpreter of the Text and this Text is also referred as the *Mahanirdesh* of the Buddha. In true sense of term *Bhikshu* Manjushree is said to have written the Text and he is supposed to be the monk of the first century A.D. or First century

B.C. In the opening of the book, Maitreya Buddha says that Manjushree Bodhisattva possessed wisdom. Manjushree Bodhisattva gives account of five kinds of light of the Buddha who was preaching in Gridhakuta hill (Vulture Park). In that light many Buddha realms appear. It may be noted that Maitreya Buddha is taken as the composer of all the Texts of *Nava Surtas*. He is also taken as future Buddha or spiritual Buddha or Bodhisattva. In the same way, Manjushree is also a spiritual Buddha or Bodhisattva. Being it a religious scripture, the author is spiritual in nature. But in true sense of term Manjushree *Bhikshu* was taken as the author of the Text. With regard to the contents of the Text, Min Bahadur Shakya referring the opinion of Har Dayal writes-the earliest part of the Text from chapter I to XX belong to the first century B.C. While the supplementary chapters XXI to XXVI belong to the third century A.D. 2. Although it is controversial, SDPS is regarded as the words of the Buddha. "*Yetha maya shrutam*" is given as a source of the Text. It is stated that the Buddha taught Mahayana Buddhism in the Vulture Park in Rajgriha and the source given in the Text is "*Yetha maya shrutam*" (as I have heard). Thus the scripture is composed by the third person. SDPS is regarded as a holy Text of Mahayana Buddhism. It is a scripture based on Mahayana philosophy. It is a living cultural heritage of the Buddhists of Nepal.

The Mahayana Buddhist Texts is known as *Nava Grantha*, *Nava Dharma* and *Nava Vaipulya Sutra*

These Texts are

- 1 Lalitavistara Sutra
- 2 Saddharmapundarika Sutra
- 3 Suvarna prava Sutra
- 4 Samadhiraj Sutra
- 5 Lankavatara Sutra
- 6 Gandhavyuha Sutra
- 7 Dashabhumi Sutra
- 8 Astasahasrika Prajna paramita Sutra
- 9 Tathagataguhyaka Sutra

Those texts have tremendous influence in the spiritual and religious life of the Buddhists of Nepal. Vajracharya priests recite those Texts, one each in twelve confluences. In the nine confluences *Tirthasthalas* (pilgrimage centres) of the valley, the following Texts are assigned to be recited by Buddhist devotees through their Vajracharya *Gurus* within twelve months at the demise of their family member for spiritual solace of mind.. The devotees also perform oblation or Shradha ceremony over there as sacrament..

Se.No.	Pilgrimage Centre	Texts recited
1.	Punya Tirtha, Gokarna	Prajanaparamita, Chapter XXXII
2.	Shanta Tirtha, Gujeswari	GandhaVyuha, Chapter VII
3.	Shanker Tirtha , Shankhamula	Dasha Bhumika Sutra, Chapter XXX
4.	Raj Tirtha, Gautil	Samadhiraj Sutra, Chaper IV
5.	Manohar Tirtha, Khusinkhel	Lankavatar Sutra, Chapter X
6.	Nirmal Tirtha, Vijeswari	Saddharmapundarika, Chapter XXVII
7.	Jnana Tirtha, Kankeswari	Tathagata Guhyaka, Chapter XXXV
8.	Jnana Tirtha, Kondoklu	Lalitvistara Chapter, XXVII
9.	Chintamani Tirtha, Nakhu	Suvarna Pravash, Chapter XXI

It is obvious that *Saddharmapundarika Sutra*,(SDPS) deals with *Paramartha Satya* (Spiritual Truth). It is also stated that SDPS contains the teachings of the Buddhas prior to Shakyamuni Buddha.

In the beginning of the Text, it is mentioned *Vaipulyasutrarajam. Paramartha Nirvedesham Saddharmapundarika Sutra nava vaipulya3*

Meaning there by is- The great *Sutraraja Saddharmapundarika* is the great directions of the Buddha and words or teachings of the spiritual heroes of the past...

It is stated that the *Sutra* were translated into Chinese in 68 A.D.4. It is also stated that *Saddharmapundarika Sutra* (SDPS) was translated into Chinese in 255 A.D.5.

The tradition of recitation of the scriptures has come down from generation to generation. The Mahayana Buddhists of the Valley have been following this tradition as religious rites and rituals .In the Text is clearly written that the Buddha preached one *Yana* or the way, not *Triyana* (not three). The system he preached is *Bodhisattvayana*. The other name of *Mahayana* is *Bodhisattvayana*.

History of Buddhism clearly mentions that the Buddhists remained united for one hundred years after the *Mahaparinirvana* of the Buddha about 543 B.C. Dissentions appeared among the progressive and orthodox Buddhist monks. The progressive monks known as *Mahasanghikas* held a separate council and relaxed the rules prescribed to the monks. Henceforth, the progressive monks were known as *Mahasanghikas*. References of *Mahasanghika* monks are available in the cities of the Kathmandu Valley during Licchavi period i.e. in Sankhu city and Chyamhasimha area of Bhaktapur. The deities mentioned in SDPS are visible in the miniature *Chaitya* of Tyagal Tole, Patan. The names of the deities are *Bodhisattva Manjushree*, *Samanta Bhadra*, *Akshobhya Buddha* as well as *Shakyamuni Buddha*. It indicated

that *Saddharmapundarika Sutra* was popular during Licchavi period.⁶

It is also clear that during the reign of Kaniska in the First Century A.D Mahayana Buddhist scriptures were widely read. *Saddharmapundarika Sutra* is closely related with the culture of Nepal. Bhaktidas Shrestha in the publication note of the Text, published in Nepal Bhasa writes-“The Text has greatly contributed in flourishing the culture and civilization and bring about the spiritual unity among the countries of Asia as a whole i.e. in the countries of Nepal, India, China including Tibet, Mongolia, Korea and Japan”.⁷

Publication of the Text in different languages

Saddharmapundarika Sutra was written in Sanskrit. The Text has been translated in many languages. Dibya Vajra Vajracharya has given the sum and substance of the *Nava Sutra Sangraha* in Nepali in 1943 V.S. After the dawn of democracy in the country, Asha Kaji Vajracharya (Ganesh Raj) published the *Suvarna Pravasa* in Nepal Bhasa. Royal Nepal Academy published the *Suvarna Pravasa* and this Text in Nepali. After the Pala and Sena dynasty in India, Buddhists works like *Nava Sutra Sangraha* were destroyed by the non-believers i.e. Muslims. The manuscripts of the *Nava Sutra Sangraha* written in palm leaf, Neel Patra and Haritalika are found in Newari script. After the Pala and Sena dynasty in India, Buddhists works like *Nava Sutra Sangraha* were destroyed by the non-believers i.e. Muslims. Nepali scholars and Tibetan *Gumbas* preserved the manuscripts.

The manuscripts of the *Nava Sutra Sangraha* written in palm leaf and Neel Patra and Haritalika in Nepali script like Bhuji-mol, Ranjana and popular Devnagari script were preserved in great number. The Buddhist *Viharas* and houses of distinguished

In 1933 A.D. during Rana rule in Nepal, Mr. Brian Hodgson discovered *Nava Sutras*, *Nava*

Vyakarnas and *Nava Dharmas* in great number in the Kathmandu Valley. He got 381 packets of Mahayana Texts. These manuscripts written in Sanskrit showed similar features of subject matter in the manuscripts found in China, Japan, and Tibet written in Pali language.

Dr. Rajendra Lal Mitra has published a bibliography of Sanskrit Buddhist literature of Nepal. The *Gumbas* of Tibet also possessed many Buddhist manuscripts copied in Nepal. They tremendously helped in the preservation and development of Mahayana Buddhist literature of Nepal. Thus *Nava Sutra Sangraha* is the store house of Mahayana Buddhist literature in Nepal. 8.

It is also stated in this context that the great Mahayana Buddhist philosopher Basu Bandhu whose *Stupa* is located nearby Purana Svayambhu is also referred as copier of *Saddharmapundarika Sutra*. Documentary evidences refer that the Kathmandu Valley is the *Prajnapuri*, the *Saddharma Kshetra* and the metropolitan city.⁹

Synopsis of the nine Buddhist Texts, *Nava Sutra Sangraha* translated by Pt. Dibya Bajra Bajracharya was published in Nepali in 1990 A.D. by Bodhi Prakashan Kendra. It included the summary of *Saddharmapundarika Sutra* too. In the same way Pt. Saddharma Raj Bajracharya's translation of *Saddharmapundarika Sutra*, edited by his father Pt. Asha Kaji Bajracharya in Nepal Bhasa has been published by Lotus Research Centre in 1990 A.D. In the publicity note, the Centre has highlighted the Text as the one which lays emphasis on *Upayekausalya* (skillful means), Buddhayana and Avalokitesvara cult. It is one of the prominent Texts of Mahayana Buddhism. Earlier in 1984 A.D. H. Karn had published *Saddharmapundarika Sutra* in English.

The Mahayana Buddhists of Nepal regard the Text as their philosophy, religion as well as their way of life. In Buddhist *Viharas* of Nepal the Text is worshipped with great reverence, putting the Text in a *Khat* (Chariot) procession is carried

out, recite the Text wishing good wishes and attainment of spirituality.

Subject matter of the Text

This Text *Saddharmapundarika Vaipulya Sutra* taken for study consists of twenty seven chapters. In the first Chapter entitled *Nidanaparivarta*, Shakyamuni Buddha is shown as divine personality preaching *Saddharma* (right Laws) highlighting *Prabhaswar*. In his Buddha realm appear Kaudinya Mahashravaka, Mahaprajapati Gautami, Manjushree Bodhisattva practicing Bodhisattva charya. Accounts of Buddhas and Bodhisattvas prior to Shakyamuni Buddha, *Pratyek* Buddhas are described. The chapter accounts for the prior Buddhas as Chandra Surya Pradeep Buddha his eight sons, Vimal Netra Baraprabha Buddha, Vinayaka Buddha. They are referred as the prior Buddhas who attained salvation or *Samyek Sambuddhahood* and preached *Saddharma*. Chandra Surya Pradeep Buddha is mentioned as Deepankar Buddha of the hoary past. It is revealed that Manjushree in his earlier birth was Baraprabha Buddha. It is shown that the meritorious activities take the sentient beings to elevated position as *Samyek Sambuddha* - perfectly enlightened Buddha.

The second Chapter is entitled *Upayekausalya* (Skill in means). It includes prose version as well as one hundred and fifty *Sutras* (hymns). It deals with Buddhayana "*Yekamevayana na dwitiam*" (there is only one vehicle not two). It accounts for the qualifications of a Shravak. It lays emphasis on the fact that the Buddha/s wisdom is without any limit. Pre awakening is a way to *Dharma*. Awakening is the way of salvation. The Buddha preached that there are no two or three yanases (vehicles) or religious systems-Buddhayana is the Dharmayana. It is taken as an example of skill in the employment of means. It is taken as *Sandhya Bhasa* (vague language). It deals with the fact that monks and nuns should teach Buddhayana leaving all their egos with full determination being free from all defile-

ments and get Buddhahood. They should not be confused in *Yanas*. This chapter also highlights the merit in erecting a *chaitya*. Making Buddha *chaitya* or Buddha *Stupa* or making image of the Buddha out of clay, metal and wood as well as sand and dance before it playing instrumental music, reciting hymns devotees attain great merit. These acts are the *charyas* of Buddhism. No one should doubt on it.

The third chapter deals with *Aupamyia*. - *Upaya Kausalya* (Skillful means) is only the contribution of the Buddha. The Buddha has preached Shrasvakayana, Prateyek Buddhayana and Bodhisattvayana integrating three yanases as Buddhayana. He illustrates it with a parable of a burning house. This chapter mentions that the Buddha has come to this world to give happiness to sentient beings. He came as *Dharma Raja* (king of metaphysics). The Buddha prophesizes that Shariputra would be the future Buddha because he had performed Bodhisattva *Charyas* which empowered him to be the Buddha in the days to come. As the Buddha his name would be Padma Prabha. He would teach Shravakayana, Bodhisattvayana, Buddhayana, and *Saddharma*. By practicing the Four Noble Truths and the Eightfold Noble Paths the Bodhisattva would be the Buddha for the welfare of the sentient being i.e. "*Buddho Bhabeyu Jagato Hitaya*". They would not tell lie.

The fourth Chapter *Adhimukti* mentions the prophecy of the Buddha that Subhuti Mahakashyapa, Mahakatyana, Maha Maugalyana and Shari-taputra would be the Buddha in future. They all express their obligation to the Buddha for this. This chapter also deals with the illustrated story of a rich father and a poor son. The rich father not only provides job to his son lost fifty years ago but make him clean the dirt of the house giving monetary incentive. The Buddha appears here as a rich man who possessed much resources.

The fifth Chapter on *Aushadhi* shows the Buddha as *Dharmaswami*. The Buddha makes it

clear that Mahakashyapa and Mahashravaka has realized the true traits of the Buddha. It is stated that the Buddha has given *Saddharma* as the rain give more water to herbs and shrubs. The Buddha is compared with the sun and moon which dispense darkness. All will get Buddhahood by *Bodhisattva charya* or righteousness of the Buddha. It is remarked that the Buddha way of life is the way to Buddhahood or awareness. As in Bible this chapter shows how the Buddha gave discourses giving illustration of a blind man who realized light and the best example is given for introducing *yanas* comparing with a clay pot. A clay pot is known as per the contents of the pot. *Avidya* (ignorance) creates delusion. As a blind man sees light right view makes a man realize *Sunyata* (nothingness). All *Dharmas* are just like *Sunyata*. *Bodhicitta* is the way of realizing *Sunyata*.

Sixth Chapter on *Vyakarna* –This chapter deals with the accounts of Maha Kashyapa,

Maha Maudgalyana, Subhuti and Mahakatyana. They venerate many many Buddhas.

The Buddha makes prophesy that Maha Katyayana will be the Buddha named Rashmipravasin in the future. In the same way Subhuti Mahasthavira will originate *Bodhicitta* and will be Buddha named Shashi Ketu. His Buddha realm will be known as Ratna Sambhava. Likewise Mahakatyana will be the Buddha named Jambunad Prabha. Similarly Maugalyayana will be the Buddha named Tamalpatra Chandana Gandha, His Buddha realm will be Manobhiram. He will give discourses on *Saddharma* (right laws treating all as equal), This discourse is given by the Buddha addressing the Bhikshu Sangh.

Seventh Chapter on *Purva Yoga* -Addressing the monks the Buddha says that the Buddha named Mahabhijna Jnanabhibhu had defeated many *Maras* living in Bodhimandap. He has sixteen sons. Among them the eldest was Jnanakar. They practiced *Saddharma* and attained Buddhahood. The Buddha teaches the monks that many

people while going to Ratnadvip become very tired on the way in a big forest The leader of the people assures his fellow beings that the forest has ended and a city has arrived. He told them to relax in the city . It was not a real one and it was a magical city. After relaxation the leader told that they would have to make further journey. In the same way salvation is not sufficient, it is simply a resting place. It is said that after salvation or resting place all should be motivated for Buddhahood.. Similarly all *yanas* may be taken as resting place. Chapter eight on Pancha Bhikshu Shata Vyakarna- Lord Buddha said to the monks that Purna Maitrayani Putra had knowledge of *Upaye Kausalya* (skillful means)

Sandhaya Bhasa (vague language). He was the interpreter of Laws. After completing *Bodhisattva Charya* he will be the Buddha named Dharma Prabhasu. His followers will be the sentient beings who possesses magic of flying in the sky, The Buddha again explains that people become horrified teaching them Mahayana

Bodhicharya. So he started teaching *Upaye Kausalya*. People could be the Buddha by practicing *Bodhisattva Charya* in the long run.

Addressing Mahakashyap and others, the Buddha said Kaudinya and twelve other *Bodhisattvas* would be future Buddhas named *Samantaprabhas*. The Buddha made this prophesy. Ninth Chapter on *Ananandadi Vyakarna* –This chapter is related with the Buddha's prophesy relating to Ananda and Rahul.. The Buddha said that Ananda will be the Buddha named Dhara Buddhi Bikriditabhijna and Rahula will be the Buddha named Saptaratnapadmavikrantagami. The Buddha also prophesized that two thousand *Shravakas* will also attain Buddhahood. Their right Laws *Saddharma* will be lasting for the long time.

Tenth Chapter on *Dharma Bhanaka* –To bestow kindness on sentient beings, Shakyamuni Buddha preached right Laws, *Saddharma Sutras*. It

is stated that to read the *Sutras* by heart, not to tell lie, to recite *Sutras* is to worship the Buddha, to explain the *Sutras* and keep them in writing will have immense merit. To keep *Saddharma* in chariot or *Khat* and carry them in procession, to sing and dance before *Chaitya*, or the image of Buddha, giving discourses in the grotto or before *Chaitya*, discourse on *Sunyata* (nothingness) of all *Dharmas*, putting saffron dress and practice toleration will enable persons to practice Bodhisattva *Charya* (ritual) These are the ways to attain spiritual enlightenment .

Eleventh Chapter on *Stupa Sandarshan* –This chapter explains the importance of *Saddharmapundarika Vaipulya Sutra*. It shows the appearance of *Ratna Stupa* in the Buddha realm. The *Stupa* contained all corporal parts of the Buddha named Prabhuta Ratna . It is an anthropomorph of the Buddha. Shakyamuni Buddha gives account of a sage in his previous life. This chapter also includes the account of the daughter of Sagara Nagaraja, who offered a valuable jewel to the Buddha .She was a wise lady however she got her sex changed . Chapter twelve on *Utsaha* –It includes the promise of Vaishajyaraj Bodhisattva , Mahapratibhavan Bodhisattva as well as other sixty thousand Bodhisattvas to practice *Saddharma* and publish the book on it. Six other monks also promised to publish *Saddharmapundarika Sutra*. It also includes prophesy of the Buddha that *Prajapati Gautami* will be interpreter of *Dharma* (Laws).and she would be the Buddha named Sarvasattva Priyadarshana. In the same way Yeshodhara would be *Dharma Bhanaka* (interpreter)and become Buddha named Rasmisatasahasra Paripurnadhoja. The Bodhisattvas as well as laities also vowed that they would promote SDPT in spite of many difficulties.

Chapter thirteen on *Sukha Vihara* –In this chapter the Buddha gives discourses relating to moral laws in order to be happy. Although religion should be taken as *Sunyata*, the practitioner should not be attached to any possession, envy,

and lust. In the same way *Saddharma* (right laws) should only be preached without accusing anybody. It should be preached joyfully with feeling of amity, Its aim should be the welfare of the world. While preaching the preacher should only remember the Buddha He should not have any prejudice. Those who are confused should be reminded about *Saddharma*. Chapter fourteen on *Bodhisattva Prithivivivar*-Many Bodhisattvas of other Buddha realm as the grains of sands in the river had come to participate in the Buddha's assembly. These Bodhisattvas appeared in this world known as *Sahalok* wished to preach *Saddharma*. The Buddha told them that there are many Bodhisattva as the sands of sixty rivers. They would preach *Saddharma*. Maitreya Bodhisattva expresses his surprise how these Bodhisattvas in short span of forty years' time were preached by the Buddha. Chapter fifteen on *Tathagata Ayu Praman* The Buddha told the Bodhisattvas to believe on the words of the Buddha.

The Buddha's time has no limit. It is made clear that his great compassion is substantiated by repeated rebirths and preaching activities. The Buddha is compared with a physician who worked as a father of ignorant people for their survival.

Chapter sixteen on *Punyaparyaye* –This chapter deals with the fact that the Buddha's age has no limit. One who this fact believes that the Buddha's age is without any limit, he will get great merit even if he does not make any *Stupa* or *Vihara*, or he does not give medicine , food or saffron dress to Bhikshus. He should be free from any defilement and slander and anger..

Chapter seventeen on *Anumodana* (assent)- In this Chapter Shakyamuni Buddha tells Maitreya that one who publicizes the *Dharmadeshana* teachings on *Dharma* he will get immense merit. He will get sound life for the long time. One who facilitates the listeners of the preachings will get a great merit.

Chapter eighteen *Dharma Bhanaka Anusamsa*-Addressing Satatasammitabhiyukta Bodhisattva the Buddha appreciates the *Dharma Bhanaka* who gives discourses on *Saddharma* practicing it. He will get immense merit. His six senses will be enhanced . In the same way such activities of recitation of the Text, practice of the Text, teachings of the Text the power of six senses will be increased. The practitioners will have pure senses.

Chapter nineteen on *Sadaparibhuta*- The Buddha taught that those who criticize *Saddharma* synonym and criticize the preacher they would have to atone the sin and those who appreciate would have great merit. During the time of Bhisagarjita Buddha, a Bodhisattva named Sadaparibhuta originated. He preached *Saddharma* in many of his births and attained Buddhahood . Shakyamuni Buddha told that he was Sadaparibhuta Bodhisattva in his previous birth. Those who criticized him fell in the hell.

Chapter twenty on *Ridhyabhi Sanskar*- This chapter reveals the miracle of Shakyamuni Buddha and Prabhuta Ratna Buddha who showed great miracle by reverberating their teachings. All the Bodhisattvas including Manjushree, monks and nuns appreciated uttering the words "*Namo Bhagavata Shakya Munaye.*"

Chapter twenty one on *Dharani-Bhaishajyaraj* Bodhisattva realizing the merit of the recitation of SDPT publicizes *Dharani Mantras* (incantations) by uttering the *Mantra* words, "*Anye Manye*", "*Jwale Mahajwale*" of Vaishnavan and "*Agone Gane*" *Mantra* of Virudhaka and "*Lamba Vitambha*" *Mantra* of Harati as well as "*Itime Itime*" *Mantra* . It is stated that no trouble will befall on those who recite the *Mantas*.

Chapter twenty two on *Vaishajyaraj Purvayoga* – It mentions that *Saddharma Pundarik Sutra* is the greatest *Sutra* in all the *Sutras* of the Buddha. It includes the austere activities of Sarvasattva Priyadarshan Bodhisattva who had listened the Discourses of Surya Bimal Pravas Buddha and

practiced titled Sarvarutakausalya. He built many chaityas and gained great merit .It is stated that Vaisajyaraj had earned immense merit being born in this Buddha realm.

Chapter twenty three on Gadgadswara Sthavira – This chapter includes the account of Gadgadswara Sthavira. He comes to explain SDPS for the welfare of the world. Gadgadswara had performed *Sarvarupadarshan* meditation With him many Bodhisattvas performed this meditation He worshipped Shakyamuni Buddha and Prebhuta Ratna Buddha's *Stupa*. Padmashree Bodhisattva also practiced SDPS for merit.

Chapter twenty four on Samanta Mukha –This chapter is related with merits of Avalokitesvara removes the fear of enemy, fear of thief and make abstain from fraudulent acts.. Great danger can be averted if one entreats the deity saying "Namotashai Avaudada Avalokitesvaraya Bodhisattvaya." He makes the people free from melody, envy and delusion. The Buddha tells Akshayamati that Avalokitesvara Vajrapani and other protect the people. One who listens the mystery of Avalokitesvara, he will develop the faculty of spiritual mentality and will be aware of truth.

Chapter twenty five on *Shubha Vyuhaj Raj Purva Yoga*-Long long ago Jaladharagarjita Ghoshasvara Nkshatrarajkusumitabhijna Buddha originated. During his time king Shubha Vyuhaj and his queen Bimalanetra had two princes. They showed many miracles. These princes being meritorious and wise practiced *Bodhisattva Charya*. They also practiced six *Paramitas* such as amity, compassion . joyfulness and equanimity etc. The princes asked their mother to pay homage to the Buddha named. Their mother told the princes that their father would not give permission to pay visit to the Buddha for he was the devotees of Brahmans. They should show wonder . As the princes showed wonderful acts flying in the sky, plunging half into the fire and half into the water etc. Being asked by their father they told that they are the

disciple of the Buddha Jaladhargarjita who recited SDPT. The royal couple along with the two princes went the place of Jaladhara garjita Buddha They got ordained by the Buddha Jaladharagarjita .It was prophesized that the king would be a great jewel of Saddharma. Shakyamuni Buddha also explained that Shubhavyuharaj will be the Buddha in the future.

Chapter twenty six on *Samantabhadrotsahana-* This chapter deals with the accounts of Samanta Bhadra The Bodhisattva came from the east with many Bodhisattvas. He reached to vulture mountain where the Buddha preached SDTP. He worshipped Shakyamuni Buddha and expressed his wish to learn *Saddharmapundarika Sutra* The Buddha told that *Saddharma* is synonymous to *Tathata* (reality). The Buddha explained the merit of learning *Saddharma* (Right Laws). If the sons and daughter wishes to learn Buddhism they would not be atheists. They would not be interested in subversive life and will be compassionate to all and loved by all. They will not be avaricious. If the interpreters of Laws are criticized the one who criticizes will not be mentally and physically sound.

Chapter twenty seven on *Anuparin-dana* .-Shakyamuni Buddha told the Bodhisattvas that He has handed over the *Saddharma* (Right Laws) to Bodhisattvas. They should not let it go waste. They should adhere it, recite it, and teach it. He has given awareness, Buddhism wisdom to all sentient beings. With these words of the Buddha The Bodhisattvas became very happy. They entreated the Buddha with great veneration They promised that they would follow *Saddharmapundarika Sutra* They all appreciated the Buddha.

Conclusion

Saddharmapundarika Vaipulya Sutram is a religious scripture. This Text, although is regarded as the work of Maitreya Buddha, its authorship is assigned to Manjushree *Bhikshu*. The book mainly

deals with the teachings of Shakyamuni Buddha.. Shakyamuni Buddha's discourses on *Saddharma* are greatly elaborated . It gives various illustrations and presents the essence of Buddhism .It mainly focuses its attention on Buddhayana. Although the *Saddharma* Text deals with Shravakayana, Pratyek Buddhayana and Bodhisattvayana the Text mainly deals with Bodhisattva *Charya* or Buddha way of life. It gives emphasis on the merits of Bodhisattva *Charya* and demerits of criticizing it. It also deals of *Pratiharya* with elaborate description of sky walking scene and Bodhisattva's feats, their walking half wet and half burning the body.. Starting from the previous Buddha Dipankara, human Buddha Shakyamuni's teachings are explained in detail . Being a religious scripture it contains unreal subject matter but considering it from religious point of view it appears natural. With regards to the chronology mentioned in the Text, the descriptions seem unscientific. Simile given in the Text such as Goratha, Ajaratha, and Mrigaratha (vehicle of cows, vehicle of goats and vehicle of deer) are very picturesque in elaboration of Shravayana, Mahayana and Buddhayana. The long tradition of Buddhist culture in the form of *Chaitya pooja*, recitation of *Dharini*, worship of Book on *Saddharma* (Right Laws), practicing or observing six *Paramitas* (perfections), Four Noble Truths, Eightfold Noble Paths are equally given importance. *Paramartha Satya*, (Spiritual Truth) has been the main theme of the Text. Many miraculous activities are described in the Text in order to arouse religious. Cultural interest. *Astami Vrata* (Fasting on the eight waxing moon day) is emphasized and paying homage to *Chaityas* and *Lokesvaras* are taken as acts of merit. Worshipping *Saddharma Text*, Displaying the Text taking in the procession is also regarded as acts of merit. Belief in rebirth and metempsychosis are not uncommon feature..Skillful means are the tools of the Buddha and the various *Yanas* are taken as skill in means.. Spirituality is emphasized. It contains the accounts of spiritual Buddha

as Dipankara Buddha Chandra Surya Pradeep Buddha, Vinayak Buddha, Maha Kashyapa Buddha, Akshobhya Buddha Manjushree Buddha or Bodhisattva, Buddha of *Bhadrakalpa* (present aeon), Shakyamuni Buddha and future Buddha as Maitreya Buddha etc. It also prophesizes that Shariputra, Mahamaugalyana, Shakya ladies as Prajapati Gautami and Yeshodhara would be Buddha. "*Buddha Bhaveyu Jagato Hitaya*" has been the main aim of the Text

References

- B.R.Ambedkar, *The Buddha And the Dhamma*, Nagpur; Bodhi Publication,1997 A.D,pp.306 317
- Min Bahadur Shakya, "Introducing Nava Sutra Sangraha" Ditya Bajra Bajracharya's *Nava Sutra Sangraha*. Lalitpur;1990 A.D.p.25.
- Saddharma Raj Vajracharya Trans. in Nepal Bhasha, edt. by Pandit Ashakaji Vajracharya, original Sanskrit by Gunanda,(1838A.D.)*Saddharmapundarika Vaipulya Sutram*, Lalitpur;1990 A.D. p.1
- Shakya, fn No 2, p.22..
- Ibid*, p. 23.
- Dhana Vajra Vajracharya, *Lichhavi Kalka Abhilekh*, Inscriptions of Licchavi Period . Kathmandu; Research Centre for Nepal and Asian Studies T.U. 1996 A.D,pp. 287and 388..
- Bhakti Das Shrestha's Note , *Nava Sutra Sangra* in Nepali "*Hasana Maiya Shrestha Ek Smaran, Unai ko Smritima*" (*A memory of Hasana Maiya Shrestha , In her memory*),*lalitpur,1990,pp.3 to7.*
- Satya Mohan Joshi," Nava Sutra Sangraha yeuta Singo Upalabdhii" Nava Sutra Sangraha a single Achievement". Nava Sutra Sangraha Trans by Ditya Bajra Bajracharya Lalitpur;1990 A.D.p.p.50 to56
- Hem Raj Shakya, " Nepalko Bauddhama Nava Sutranko Aaphanai Mahatva" (Nava Sutra has its own importance in the Buddhism of Nepal)Introduction of Synopsis of Nava Sutra trans in Nepali by Ditya Bajra Bajracharya, Lalitpur; Bodhi Prakashan Kendra 1990A.D p.44

MONUMENT CONSERVATION IN PRACTICE in Nepal and Japan

- Suresh Suras Shrestha

Introduction

The word 'Heritage' is not limited only on property, which we use on commercial base; it's more used on value (historical, art and architectural, archaeological etc.) base. So, the heritage can be defined as those properties which are the symbol of origin and creativities during the development of human beings. Actually, heritage is the creation of human activities. In this modern age, we use the word heritage for property which all of the mankind wants to preserve or conserve as the most valuable, which is built by our ancestors and should preserve for next generation in intact condition as well. The definition of heritage may varies in the contextual explanation, but this paper tries to go through the tangible cultural heritage and its conservation. In this context, it can be define that property which is identified or built and used by our ancestors themselves in their lifestyle, which still are remaining as a part of our socio-cultural phenomenon what we must continue and conserve for generation and generation, which still are existing in our surrounding as a gift or the symbol of the society or community much significantly.

Conservation of heritage is a continuous process since the time of its establishment in Nepal, it was well known as the duty of a civilian for their well wishes for next life (rebirth). That's why; everyone in the society wants to contribute

for continuing this type of preservation in Nepalese society.

Human beings are using wood from the time memorable. We, the human beings in the world have always felt the magic of the trees/wood. It is believed that early men were inspired by tree to make a shelter for their protection. Timber is perishable materials not a trace of such kind of evidence are found. In the context of Nepal, an archaeological excavation conducted in Tilaurakot of western Terai region had revealed some evidence of timber used to build a house which was dated of 6th century BC (Shrestha, 2009).

Wood, stones and the bricks are the easily available material in Nepal since the history of civilization begun. So, heavy use of wood, stone and bricks has been using in the construction of any types of monuments or the buildings. However, wood is perishable construction material that we do not have any wooden building of ancient period, but we still have wood structure from medieval period and bricks/stone structures from the ancient period. The oldest temples are Changunaryan temple (325 AD) to Nyatapola in Bhaktapur (16th/17th c.A.D.) and 18th /19th AD structures are found a lot. Similarly, among Japanese wooden architectural monuments, the oldest existing example is the western temple precinct of Horyuji, built at the end of the 7th century. The build-

ings in this precinct are also the oldest remaining wooden buildings in the world (Satoshi, 2011).

In Japan, wood is the primary structural material used in buildings which are preserved because of being designated as cultural properties by the national government, municipality, et cetera. The reason for the heavy use of this material is that it was available in abundance, given the hot, humid climate. Although wood has its drawbacks, such as combustibility and vulnerability to rotting and insect damage, it lends itself to ready repair, and modification, of parts of the building which it comprises. Such repair and modification of wooden buildings are also a part of history (Tsuneo, 2007). As of the end of 2003, there are 3844 individual historic buildings designated as the Important Cultural Properties by Japanese government. Among them, approximately 80 were constructed between the 7th and the 12th centuries, about 1500 from the end of the 12th century to the end of the 16th century, 1900 from the end of the 16th century to the end of the 19th century, and about 400 from the late 19th century to the present. Nearly all of Japan's remaining wooden buildings which date back to at least the end of the 16th century and have been preserved in good conditions have been designated by the national government as Important Cultural Properties (Satoshi, 2011).

Since the time of origin, conservation work should also be conducted for those structures, which has been continuing to the date. This paper tries to look over the practice of conservation in Nepal and Japan; especially on the wooden structure, however there are not many wooden structures instead of mixed structure of wood, brick and stone in Nepal.

Category of Heritage

There are many creations in the history of human civilization and known as the heritage today which are categorized in many ways in different types. UNESCO has categorized all heritages

as the Tangible and Intangible heritage, which is now more realistically accepted and there are the separate conventions on these heritages. However, these two types of heritages are well known, tangible heritage is known as built heritage these days and many categories are there within this as per every state/country's legislation.

In Nepal, Ancient Monument Preservation Act, 2013 (1956) is the major legislation dealing with the management and conservation of cultural heritage and it has a provision in article 3A, which provisioned as the ancient monuments from the viewpoint of ownership, it shall be classified in two categories as public and private ancient monuments and from the view point of importance, it shall be classified in three categories as of international importance, national importance and local importance". According to these provisions, monuments or the heritage in Nepal are categorized as the international, national and local heritage (GoN, 1956), however within these all they are categorized as the heritage of Category A, Category B and Category C (GoN, 2011); which has categorized for the better management and conservation of monument/heritage. In this way, Nepal has mainly Ancient Monument Preservation Act; a major legislation for the management and conservation of cultural heritage and as per this legislation, there are three categories of heritage as categorized on the basis of its importance and two categories on the basis of its ownership (GoN, 1956).

In Japan, there are multiple legislations which deal with the heritage and there are categories of heritage as provisioned by these legislations, however it is also for the better management and conservation of the cultural heritage as well. The existing categories in Japan (Murakami, 2007) are as following:

1. National treasure / Important Cultural Property
Designated under the Law for the Protection of Cultural Properties

2. Cultural property Designated by Local Municipal Entities

Designated under the Local Ordinance for the Protection of Cultural Properties in Prefectures and Municipalities

3. Registered Cultural Property

Registered under the Law for the Protection of Cultural Properties

4. Preservation Districts for Group of Historic Buildings

Decided by municipalities under the Law for the Protection of Cultural Properties. Selected by a national government to be the preservation districts for group of important historic buildings.

In this way, categories of tangible or the built heritage is categorized for the better conservation and management by the country or the government and/or international community. It is necessarily important that every country should honor the international conventions, recommendations and protocols related to the heritage for conservation and management.

Conservation System of Cultural Heritage in Practice

Cultural heritage conservation system also depends on the community of the entire owner and/or user of the heritage and the state or the country legislation also formulated depending on the system of those communities in a broader way. So, the system of conservation and management also may vary according to the community and the country. Ancient Monument Preservation Act, 2013 deal with these issues in Nepal and under this act there is the Ancient Monument Preservation Procedure, 2064 (2007) which was formulated according to the traditional system of conservation and management of the cultural heritage in Nepalese society. In the same way, in Japan the cultural properties conservation has been doing as per the existing multiple legislations, which are des-

ignated as per the respected legislation mentioned above. However, the categories and techniques of conservation of cultural heritage would be different as per the community and/or the country, but the procedure may similar everywhere in the universe. The procedure of conservation of wood structures in Nepal and Japan is as following:

- Continuation of general periodic small-scale repairs
- Major repairs
 - Partial dismantling
 - Total dismantling
- Repair of old members
- Restoration

Generally, the regular survey or the inspection of the entire monument is continuously doing by the related technician during the year and when s/he reports for the conservation, s/he should prepare a conservation note or the report, then the determine for the conservation of entire structure; whether it would be major repair (partially dismantling /total dismantling), repairs of old members or the restoration of whole structure. But the small scale general periodic repairs are the continuous work done by the entire authorities as per the legislative provisions, which is the regular job for them as well. In Japan, according to the restoration and conservation of an important cultural property and the Law for the Protection of Cultural Properties the conservation should be done (Murakami, 2007) as following:

- The owner of an important cultural property shall undertake the custody thereof.
- The repair of an important cultural property shall be conducted by its owner.
- In case any important cultural property is to be in custody or repaired, the government shall grant a subsidy to cover part of the expenses.
(50-85% of the expenses is to be covered by government subsidy. The subsidy from prefectures and municipalities shall add to this.)

Due to the subsidy from the government and the prefectures and municipalities, the local people or the house owner can be eagerly repair or renovate their traditional houses as per the legislative provisions, but in Nepal there is completely lack of subsidy for the house owner or any private monument to renovate and conserve, however the government renovate the public monuments with the full budget and some subsidy for the house owner is providing by Bhaktapur municipality at some limited area. In this context, people are very much unwilling to renovate or repair their house as well as their private monuments in traditional way as per the government legislation; which is very crucial and challenging for the government and to the locals as well.

The house owner should propose a repair or renovation project to municipalities as well as to the government with their full budget and they have to commission a consultant architect/engineer. Only after getting permission from the government through municipalities, they can implement the repair or renovation project. It is only for the house owner within the Protected Monument Zone; declared by the government as per the provision of legislation (GoN, 1956). There is still no government subsidy provision in any legislation for this kind of conservation in Nepal. Beyond the Protected Monument Zone, the municipalities may provide permission to the owner and/or municipalities send to government/department of archaeology for its consent as and when necessary as per the legislation.

The building designated as a cultural property in Japan should follow the rules for conservation or repair as following (Tsuneo, 2007):

The repair plan

With buildings which are designated as a cultural property, it is usually the case that the owner, who lacks the traditional skills required for repair and preservation, commissions the de-

sign, supervision, and management of the repair project to specialized engineers (licensed technicians) or to an organization which retains such specialists.

The specialized engineer or engineers entrusted with the project then conducts the following field surveys to determine the following matters required to perform the repairs according to the owner's intent.

- (1) Measurement of building dimensions to determine the as-is size, floor area, etc. of the building.
- (2) Survey to determine the as-is status of damage, and formulation of a course of action for repair.
- (3) Survey of modifications and survey of restoration.
- (4) Formulation of tentative plan.
- (5) Survey of specifications.
- (6) Survey of replacement materials.
- (7) Photographing of as-is status.

Design of the repair project

Following the field surveys, the engineer reports the results to the owner and begins to formulate a design plan on the basis of the information gained from the surveys, under the supervision of relevant public organizations.

- (1) Establishment of a course of action for repair.
- (2) Formulation of the project specifications.
- (3) Decision-making on the duration and timing of the repair.
- (4) Formulation of an estimate of the project cost (or, with multiple-year projects, the project cost allocation for the first year).
- (5) Preparation of a month-by-month work schedule.
- (6) Preparation of as-is drawings.
- (7) Adjustment of as-is photographs.

The engineer prepares the design documents outlined above, and when the project in-

volves a grant, attaches them to the application form for the grant for submission to the owner.

Implementation of the project

After preparing the design documents, the design supervisor supervises the repair work. Prior to implementation of the repair work, the supervisor prepares the necessary documents, while the owner signs a contract with the contractor and the work is begun.

Supervision of the repair work (in the case of a dismantling operation)

- (1) Preparation of necessary drawings as the need arises for implementing the repair work
- (2) Making measurements of the building and preparation of finely detailed as-is drawings.
- (3) Supervision of the work site and the work schedule.
- (4) Conducting a large number of surveys, including those relating to damage assessment, specifications, traces and impressions, alterations made to the original, and restoration to the original form.
- (5) When necessary, preparation of documents for restoration (application for modification of as-is status)
- (6) After dismantling is complete and permission has been granted for modification of the as-is state, preparing and submitting the design for implementation (application for modification of plan).
- (7) Preparation of conservation drawings ("before" and "after" repairs).
- (8) Making an estimate of the project, and preparing a performance report.
- (9) Preparation of documents relating to completion of the repair work.
- (10) After completion of the repair work, compilation of records, surveyed matters, drawings, and main informational photographs

into a "Conservation Repair Project Report" for printing and publication.

Implementation of the repair work

- (1) Depending on the type of building, the primary woodworking technician is to be a person who has taken the Woodworking Technician Training Program implemented by an organization holding "selected conservation techniques" relating to woodworking and repair of buildings.
- (2) Prior to embarking on the repair work, the technician is to have careful and meticulous consultations with the design supervisor in regard to the details of the design documents as well as of the repair work.
- (3) Following the design documents of the commissioned work, temporary structures are to be constructed and various facilities to be set up.
- (4) Following the design documents, work such as dismantling, foundation works, woodworks, roofing, and plastering, is to be performed in the order set out in the work schedule.
- (5) Any records (field notes) prepared under the instructions of the supervisor in dismantling etc. are to be submitted to the design supervisor.
- (6) Work on any uncertain parts is to be carried out under the instruction of the design supervisor.

The restoration and conservation of an important cultural property usually contents the following activities, which is a regular general activities adopted by the legislation (Murakami, 2007).

1. Major repair
 - Dismantling - Members of a whole building are to be dismantled for repair.
 - Partial dismantling - Repair conducted without dismantling the framework
2. Repair for maintenance
 - Re-roofing with new materials

Cypress barks, shingle, tiles, thatch, etc.

– Partial repair

Repair of a part such as wooden materials, wall and fittings. Often conducted along with re-roofing, painting and coating repairs.

There is not any hard and fast provision for the major repair or renovation and maintenance of the cultural heritage/monuments in Nepal, which is done on ad hoc basis and/or as and when necessary or when the demand comes through the community in Nepal.

The following procedure has been existing in practice in Nepal:

1. Supervising the monument by the architect/engineer and archaeological officer
2. Sketch/ drawing by the architect/engineer – existing and the parts of decayed or to be conserved
3. Prepare conservation notes by archaeological officer
4. Approval by the government/department of archaeology – thorough process of government (approval, tender notice, bidding for public monuments)
5. Project execution under the project chief and architect/engineer (the municipalities also do in the similar way as per the legislation provision) by the contractor

There is not any specific qualification or experience for the conservation architect/engineer or the archaeologist and the contractor as well for the conservation of these heritage/monuments in any legal documents in Nepal. Only the government/department of archaeology can do conservation work on public and/or categorized monuments as well as the listed in the UNESCO world heritage, the newly appointed archaeologist, architect/engineer and sub-engineer can do all these activities. Only the qualification is to be a government employee in the Department of Archaeology or any office under it; and a general architect/en-

gineer can do this kind of conservation for the private monument/house; it is practiced since the execution of Ancient Monument Preservation Act. Through periodic repairs of the building designated as a cultural property, the valued thereof can be handed on to the next generation. Major repairs are conducted at intervals of 100 - 300 years, and repairs for maintenance are conducted at intervals of 15 - 60 years in between in Japan (Murakami, 2007). There are certain qualifications needed to conduct heritage conservation work as per their designation in most of countries in the world. In case an important cultural property is to be restored/conserved as a government subsidized project, architects or specialists recognized by the Agency for Cultural Affairs shall be appointed. The specialists for the repair of an important cultural property in Japan must have some special qualifications and experiences as following (Murakami, 2007):

Chief Conservation Architect (Advanced): for repair of national treasures, large-scaled buildings and old-age buildings before the Kamakura period, late 12th – early 14th century:

An Architect who has at least 12 years working experience in the repair of an important cultural property; in case of college graduate, 16 years in case of technical junior college graduate, and 20 years in case of high school graduate, as well as attended “the lecture for a chief architect for repair of the building designated as a cultural property (Advanced course)” held by the Agency for Cultural Affairs. (All of them shall complete a regular architectural curriculum.)

Chief Conservation Architect (Ordinary): for repair of other relatively simple buildings than those stated above

An Architect who has at least 6 years working experience in the repair of an

important cultural property; in case of college graduate, 10 years in case of technical junior college graduate, and 14 years in case of high school graduate, as well as attended “the lecture for a chief architect for repair of the building designated as a cultural property (Standard course)” held by the Agency for Cultural Affairs.

(All of them shall complete a regular architectural curriculum.)

In this way, there are many things to be learnt from Japanese system of heritage conservation; however some techniques and the procedures are similar in the both countries. The climate and context may be varying to each other, but system can be used thematically as and when necessary for better conservation and management of heritage which we should keep intact continuously for generations.

Conclusion

The heritage conservation depends on traditional practice of society or community in the country. So, the legislation also formulated depending on the traditional practice. However, everything goes through economic condition of entire community or country, it must be consider that the traditional skills and workmanships would be preserved in the time of conservation; which would be master piece and the identity of entire community or country. To handover these heritages to the next generation as intact as constructed by the ancestors, international communities has been agreed on many common conventions and recommendations as well as by the national authorities. The heritage is categorized in different ways on different basis; so it may varies according to the country and their legislation, but the purpose of all these are for the better conservation and management. Nepal is rich in the cultural heritage and there are thousands of tangible structures or the built heritage, in which mostly used wood as a com-

mon material to construct since time memorable and some still exist since the medieval period. In the same way, Japan is also very rich in cultural heritage with thousands of tangible structures; most of them are completely made of wood. Most of the conservation techniques are similar in Nepal and Japan as well as the different traditional techniques used in wood work in practice. But the system is different to conduct conservation work these days; i.e. qualification of architects/engineers for conservation, different activities- periodical inspections etc for the conservation, categories of heritage et cetera. Nepal can learn from the system and develop as per the situation of its own. The provision of certain advanced qualifications to heritage conservator and contractors would be highly appreciated than the common knowledge and educational qualification. Existing multiple legislations should also be strengthening and execute strongly regarding to the heritage conservation. The legislative provisions also should be amended as much as practicable.

References/Bibliography

- Amatya, Dr. Saphalya. (1988). **Sankriti ra Samrakshan** (Culture and Conservation), Madhuri Amatya: Kathmandu. Nepal.
- Amatya, Dr. Saphalya (2007). **Monument Conservation in Nepal**. Vajra Publications: Kathmandu. Nepal.
- GoN, (1956). **Ancient Monument Preservation Act, 2013**. GoN: Kathmandu. Nepal.
- GoN, (2007). **Prachin Smarka Jironddhar Karyavidhi, 2064**. GoN/Department of Archaeology: Kathmandu. Nepal.
- GoN, (2012). **Karnali Anchalka Vargikrit Sanskritik Sampadaharuko Vivaran 2069** (Description of the Classified Monuments of Karnali Zone). GoN/Department of Archaeology: Kathmandu. Nepal.
- Hatano, Tsuneo (2007). **ACCU Nara: Preparation for Overall Process of Conservation**. The

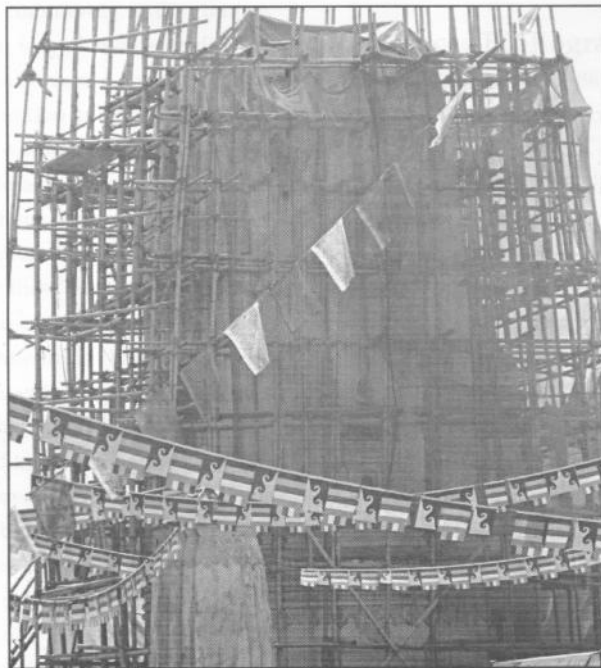
- Japanese Association for Conservation of Architectural Monuments: Nara. Japan.
- Karki, Bishnu Raj & Singh, Saraswati (2011). **Conservation Methodology**, Mira Karki: Kathmandu. Nepal.
- Komine, Yukio (2009). **Insect Damage in Wooden Buildings (Ecology, Damage, and Control)**. Japan Institute of Insect Damage to Cultural Properties: Nara. Japan.
- Murakami, Jin-ichi, (2009). **Framework and Work Plan for a Restoration and Conservation Project of Buildings designated as a Cultural Property in Japan**. ACCU Nara: Nara. Japan.
- Satoshi, Yamato (2011). **The Tradition of Wooden Architecture in Japan**. Agency for Cultural Affairs: Nara. Japan. [Extracted from www.asianart.com on 27 July 2011]
- Shimada, Toshio (2007), **Method for Surveying Private Residences and Urban Streetscapes**. Nara National Institute for Cultural Properties: Nara. Japan.
- Shrestha, Suresh Suras, (2009). **Wooden Architecture and Conservation: A Case Study of Swayambhu Stupa Conservation**, In Research, Analysis and Preservation of Archaeological Sites and Remains. ACCU Nara: Nara. Japan.
- Shrestha, Suresh Suras, (2009). **If hundreds of people work for rescuing people, only one person can do for heritage rescue**. In Research, Analysis and Preservation of Archaeological Sites and Remains. ACCU Nara: Nara. Japan.
- www.asianart.com
- www.unesco.org

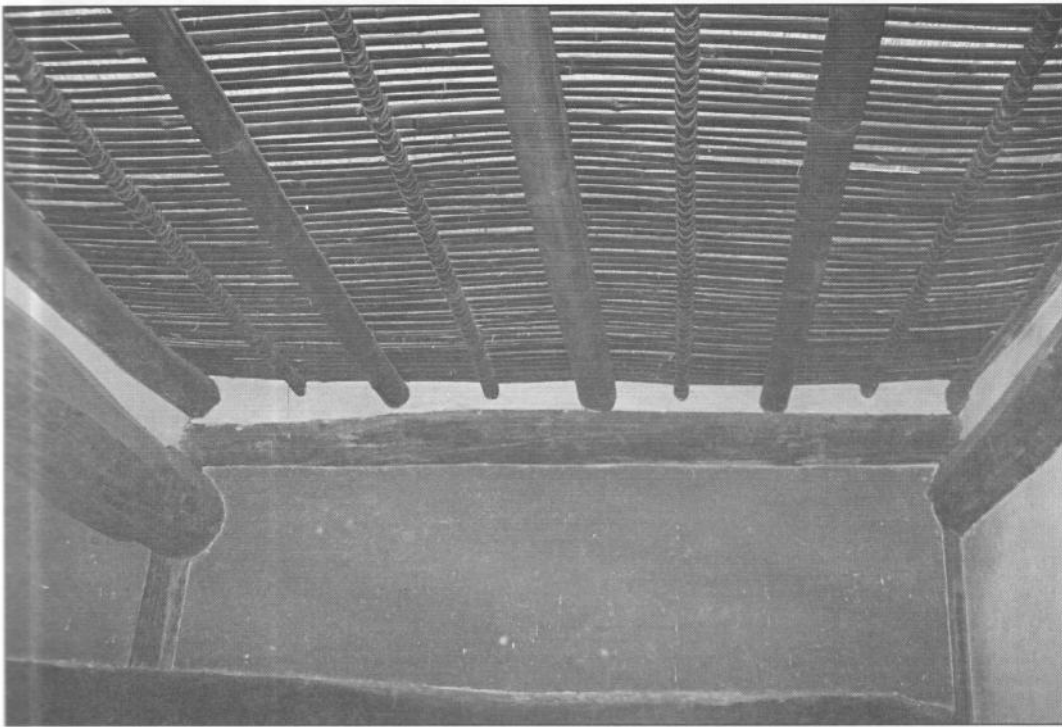
Narayan Temple Conservation, Nepal

Conservation of Swayambhu Stupa, Nepal

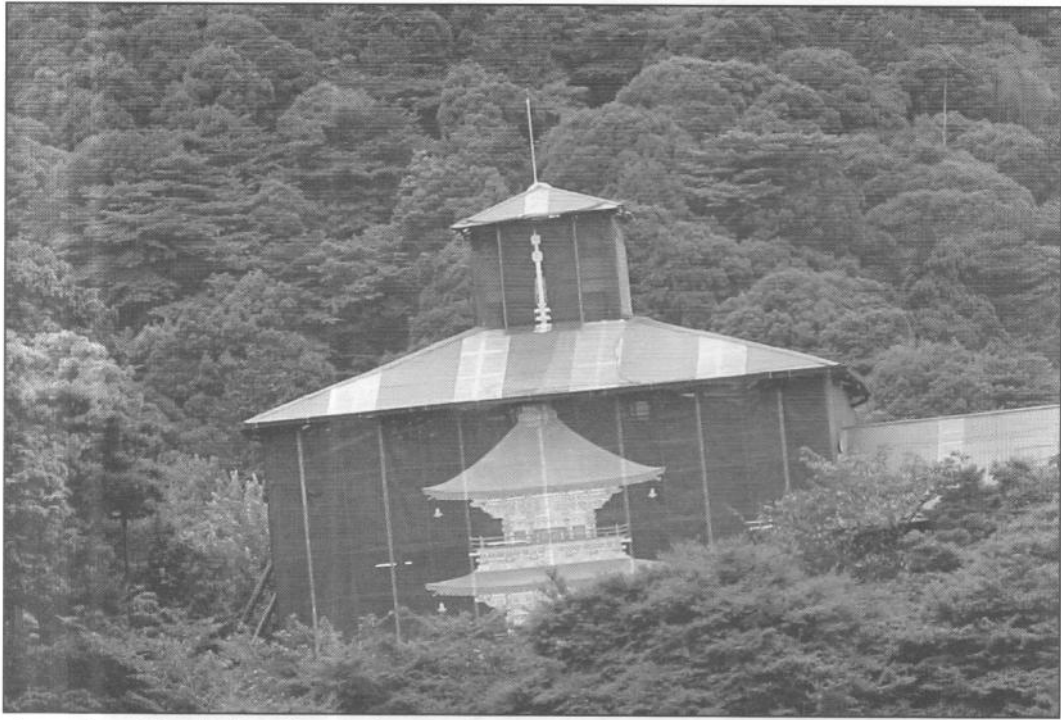
Conservation of Pratappur, Nepal

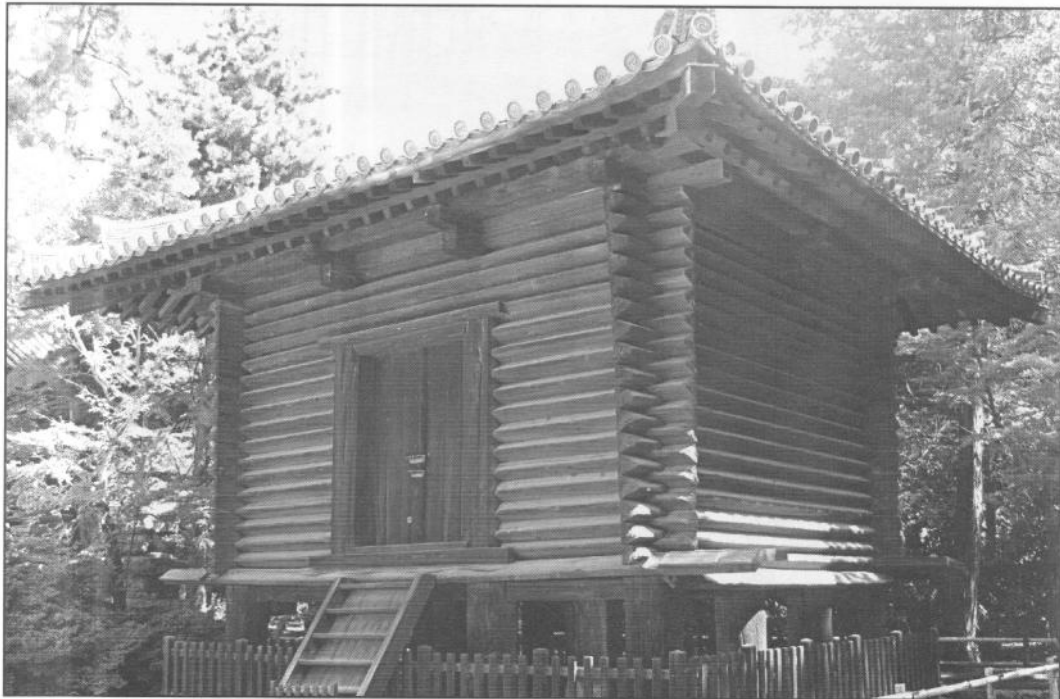
Renovated Traditional Japanese Farm House, Nara, Japan

Renovation of a Private House in the Corner of Road, Nara, Japan

Renovation of Temple Near Kiyomizudera Temple, Fully Covered Monument for Renovation, Kyoto, Japan

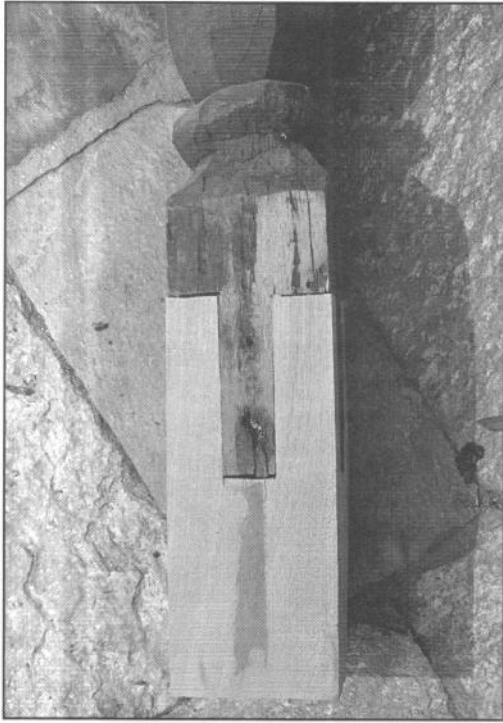
Restored Wooden Monument, Nara, Japan

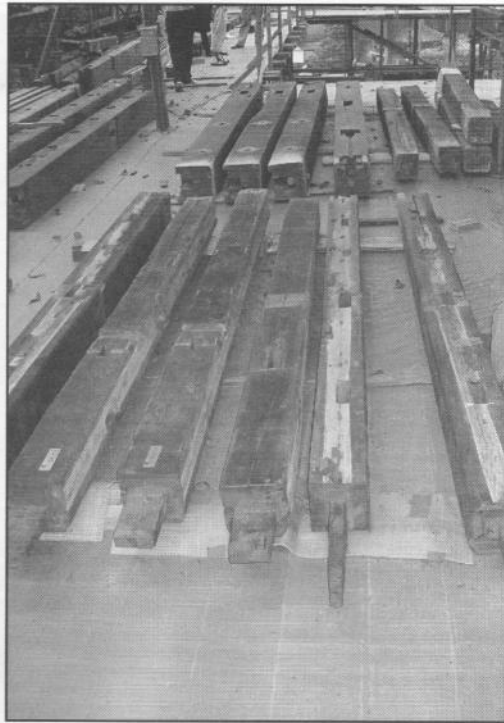
Shantipur Temple Conservation, Nepal

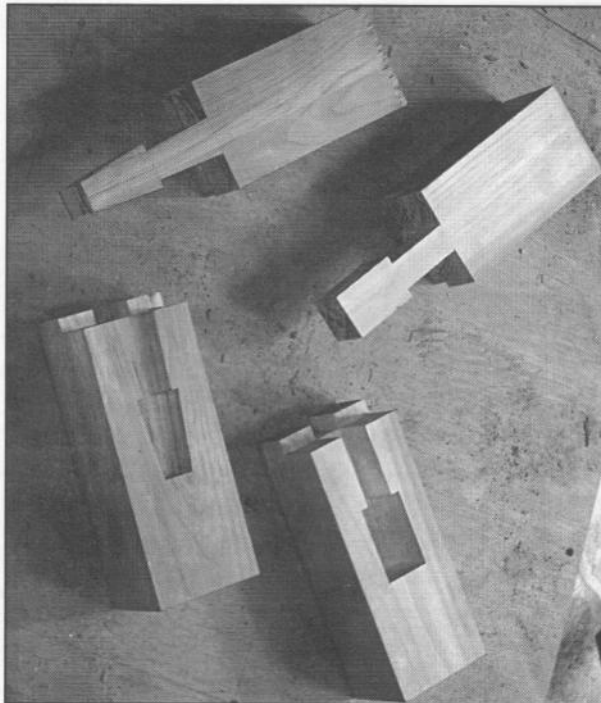
Strengthening Wooden Pillar During Conservation, Kyouto, Japan

Traditional Joint System, Swayambhu Stupa Conservation, Nepal

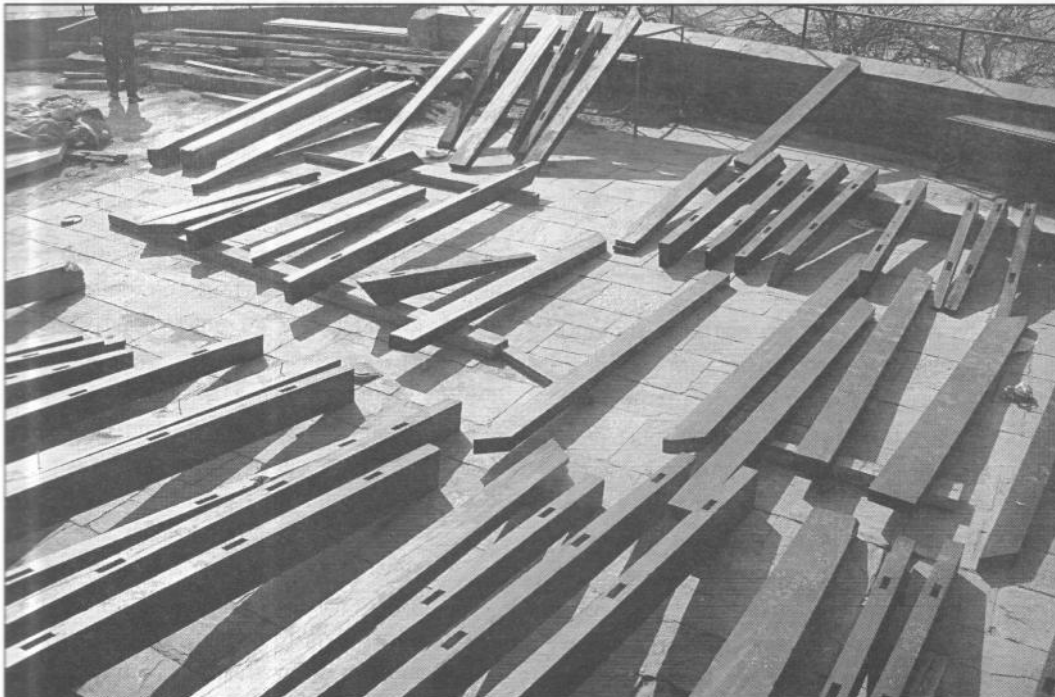
Wooden Elements for Reuse, Temple Renovation, Kyoto, Japan

Traditional Joint-Locking System, Kyouto, Japan

Wooden Elements for Reuse, Temple Renovation, Kyouto, Japan

Wood Works During Swayambhu Stupa Conservation, Nepal

चन्द्र शम्शेरको यूरोप यात्रा (वि.सं. १९६४)

- प्रा.डा. वीणा पौड्याल

पृष्ठभूमि

गोरखापत्रका संपादक पं. चिरञ्जिवी शर्मा पौड्याल (वि.सं. १९२४-१९९७) द्वारा रचित काव्य ग्रन्थको नाम हो "यूरोप यात्रा" ।^१

यूरोप यात्रा ग्रन्थ वि.सं. १९६५ मा प्रकाशित भैसकेको थियो । १०५ वर्ष अघि नै प्रकाशित भैसकेको यस ग्रन्थको बारेमा अध्ययन र प्रकाशन ज्यादै कम भएको छ । मोतीराम भट्ट (वि.सं. १९२३ - १९५३) भन्दा पछि जन्मेका चिरञ्जिवी पौड्याल माध्यमिक कालका सिद्ध हस्त लेखकमा गनिन्छन् । पौड्यालजीको "यूरोप यात्रा" बाहेक अन्य ग्रन्थहरु पनि निकै चर्चित छन् ।

१) सुखार्णव भागवत	२) आफ्नु कथा
३) प्रेम सागर	४) बेले पात्रो
५) गजेन्द्र मोक्ष	६) कोक शास्त्र

७) शाली होत्र - घोडाको बैदांग^२ । पं. चिरञ्जिवीजीले उनको आत्म चरित्र "आफ्नु कथा" मा "यूरोप यात्रा" ग्रन्थ आफूले वृ.क. दिल्ली शमशेरले भने बमोजिम कप्तान गंगा बहादुरको रोजनामचा (डायरी) पढेर लेखेको वर्णन गरेका छन् ।^३

यूरोप यात्रा

नेपालमा वि.सं. १९०३ देखि राणा शासन शुरु भएको हो । पाँचौ राणा प्रधानमन्त्री चन्द्र शम्शेर (शासनकाल वि.सं. १९५८ - १९८६) धीर शम्शेरका छोरा हुन् । यिनले आफ्नै दाजु देव शम्शेरलाई पदच्युत गरी प्रधानमन्त्री बनेका थिए । २९ वर्षसम्म यिनले नेपालमा शासन गरे । चन्द्र शम्शेरको २९ वर्ष शासनकालमा २८ वर्ष सिंहदरवारमै बित्यो र वि.सं. १९८६ मंसिर ३० गते सोमवार उनको मृत्यु सिंहदरवारमै भयो । त्यसपछि भीम शम्शेर प्रधानमन्त्री भए र उनी टङ्गाल दरवारबाट सिंहदरवारमा सरे ।^४

वि.सं. १९६४, २५ गते चन्द्र शम्शेर यूरोप भ्रमणका लागि गएका थिए । चार महिना अठार दिनको यात्रा गरेर वि.सं. १९६५ भदौ १२ गते चन्द्र शम्शेर काठमाडौं फर्किए ।

त्यही यात्रा क्रममा देखेको, भोगेको वृत्तान्तलाई सुनेर पं. चिरञ्जिवीजीले "यूरोप यात्रा" ग्रन्थ तयार पारे । पद्यको रूपमा रचना गरिएको यस ग्रन्थमा २१०७ (दुई हजार एक सय सात अर्थात् एक्काइस सय सात) श्लोक छन् । सम्पूर्ण ग्रन्थलाई चार अध्याय (१) प्रस्थानकाण्ड (पृष्ठ २५) (२) समुद्र काण्ड (पृष्ठ ४३) (३) लण्डनकाण्ड (पृष्ठ २५०) र (४) प्यारिस काण्ड (पृष्ठ ५९) मा विभाजन गरिएको छ ।^५ यसरी यस ग्रन्थमा जम्मा ३७७ पृष्ठ छन् ।

प्रस्थानकाण्डको पहिलो पृष्ठमा गणेश भगवानको चित्रको तल्लो भागमा श्री गणेशाय नमः ॥ र त्यसको ठीक तल ठूलो अक्षरमा यूरोप यात्रा लेखिएको छ । अर्थात् "स्वस्तिश्री मदति प्रचण्डभुज दण्डेत्यादी श्री श्री श्री महाराज मेजर जनरल सर चन्द्र शम्शेर जङ्गबहादुर राणा जी.सी.वी.जी.सी.यस. आइ. एण्ड डी.सी. यल. आन्रेरि कर्णेल फोर्थ गोर्खाज थोड लिन पिम्माको काड वाड् स्यान् प्राइमिनिष्टर आण्ड मार्शल का यूरोपको सफर" भनेर चन्द्र शम्शेरको उपाधि लेखेर प्रस्थानकाण्ड आरम्भ गरिएको छ ।^६

रामको स्तुतिद्वारा ग्रन्थको प्रारम्भ गरिएको छ । त्यसपछि इङ्गल्याण्डको लण्डन शहरबाट श्री एडवर्डको निम्तो मान्न चन्द्र शम्शेर जान लाग्दाको परिस्थिति उल्लेख छ । साँखु मणिचुर, बज्रयोगिनी दर्शन गर्न गएको र त्यहाँ बग्गी जाने बाटो बनेको वर्णन निकै रोचक छ । चन्द्रले त्यहाँ रहेका पल्टनलाई संबोधन गर्दै राजा र जनताको भलाइका निम्ति आफू विदेश जान लागेकोले आफ्नो अनुपस्थितिमा सबैले कम्प्याण्डर इन चिफको अधिनमा चल्नु भन्ने आदेश दिए । यसै भनाइलाई यस ग्रन्थमा यसरी समावेश गरिएको छ ।

"सारा पल्टनलाई हाजिर गरी सबका अगाडि महा ।

इस्पीचै प्रभुबाट बक्सनु भयो अर्ती समानै तहाँ ॥

राजा रैयतको भलाइ निमती जान्छु मता योघरी ।

सर्कार्को बढिया चिताइ सबले बस्नु जहाँ रांररी ॥

कम्प्याण्डर इनचीफका अधिन चल्नु सबैले जहा ।

सोमो चाल चलेर हर्तरहले तत्पररह्या कामहा ॥

लण्डनबाट फिरी कसूर तत्रिले येतिगरी छस्वनी ।
कोहिलाइ सजाय गर्नु नपरोस् भन्त्या हुकुंभो अनी ॥
महाराजधिराजका हजूरमा हुन्छु म वीदा भनी ।
पाल्नु भो प्रभूनाथ मुख्य दरवारानाहिटीमा पनी" ॥^{११}
चन्द्र शम्शोरलाई साइतको माला र फलफूल राजाले
लगाइ दिएका थिए । त्यसपछि वि.सं. १९६४ साल चैत्र २५ गते
सोमवार साँढे एक बजेको साइतमा काठमाडौँबाट वेलायतको
लागि चन्द्र शम्शोर प्रस्थान गरे ।

चन्द्र शम्शोर भद्रकाली, टुँडिखेल हुँदै फौजले दिएको
स्यालुट लिएर आँखाभरी आँसु पारेर जनतासँग विदा भए,
धानकोट सम्म जनताहरूको भीड ठूलो थियो । पचली भैरव
पुग्दा मलामी जान लागेको जमात भेट भएको र मुर्दा देख्दा
राम्रो साइत परेको उल्लेख छ । धानकोटमा रथ (वग्गी) बाट
ओर्लेर टिफीन (खाजा, दिउँसोको चमेना) खाएर ताम्दानमा
बसेर चन्द्र शम्शोर चित्लाइ हुँदै चिसापानीमा वास बस्दा त्यहाँ
रहेको वटुक दलले सलामी दिएका थिए ।

भोलिपल्ट चिसापानीबाट घोडामा चढेर चन्द्र
शम्शोरको यात्रा शुरु भयो । भीमफेदी, भिक्षाखुरी हुँदै
विरगञ्जमा मुरली दरवारमा चन्द्र शम्शोरले रात बिताए ।
चैत्रको २८ गतेसम्म नेपालमै बसेर भोलिपल्ट विहीवारका दिन
रक्तौल पुगेर चन्द्र शम्शोरको टोलीले रेलको यात्रा शुरु गरे ।
रेलमा विजुलीको पंखा चल्दा पनि गर्मी नै भएको र त्यसपछि
मजफरपुर हुँदै बाकीपुरको समुद्रको किनारमा रहेको घरमा
रात बिताएको वर्णन छ । यही क्रममा रेलको यात्रा गर्दै वैशाख
२ गते सोमवार दिनको चार बजे बम्बई पुग्दा त्यहाँ गरिएको
स्वागतको वर्णन छ । भिक्टोरिया स्टेशनमा जयपृथ्वीवहादुर
सिंह (वि.सं. १९३४ – १९९७) र मेजर जेम्यान स्मीथ, सरजन
पिपिकेलले खुशी भएर गरेको स्वागतको वर्णन पनि निकै
रोचक छ । चन्द्र शम्शोरका छोरी ज्वाइँ भएपनि जयपृथ्वीवहादुर
सिंहको विचार र चन्द्र शम्शोरको विचार पटककै भिन्नै थियो ।
जयपृथ्वीवहादुर सिंहले आफ्नो विचार विश्वभर फैलाउन र
न्यही अनुरुप आचरण गर्न बैंग्लोरमा मानवतावादी क्लब
खोलेर विविध महत्वपूर्ण कार्य गरेका थिए । प्रस्थानकाण्डमा
बम्बईको ताज महल होटेलको सुन्दर वर्णन गरिएको छ ।

“बत्तिस रोपनि भूमिमा महल यो राम्रो बन्त्याको ताहाँ
कोठा चार शये छ बल्छ विजुली बत्ती पनी सब महाँ
पद्मा सुद्ध विजुलिकै त चलछन् अग्ला तला पाँच छन् ।
चढनालाइ भन्त्याइ पनी विजुलिकै भै हछुं सक्को तमन् ॥
प्रस्थानकाण्डमै जहाजमा स्वधर्मको पालन गर्दै
माटो छापी गोबरले लिपी चौकी उठाएर चार हजार खर्च
गरेर बनाएको भान्छाघर र त्यहाँ पक्ने खानाको विभिन्न
बयान छ ।

समुद्रकाण्डः

जसको नाम भजेर आपद जती घांलागदा शीत मै
आगामा धिउ मै विलाइ सब पाप् नास हुन्छ फेर्भस्म भै
उस्ता श्री शिवको समुद्र रुपले श्रीलाइ रक्षा गरुन्
सुन्दा गर्जन सिंहको मृगसरी दुस्मन प्रभूका डरुन् ”
शिवको स्तुतिद्वारा समुद्रकाण्डको प्रारम्भ गरिएको
छ ।^{१२} यूरोप यात्रामा गएका चन्द्र शम्शोरका भाइ भारदार,
कर्मलारी, गुरु पुरोहित र काम गर्ने भान्से, धन्दा गर्ने मान्छे
र ढोकेको समेत नाम र दर्जा समेत लेखिएको छ । युद्ध
शम्शोर, रुद्र शम्शोर, मोहन शम्शोर, ववर शम्शोर, केशर शम्शोर,
सिंह शम्शोर, हिरण्य शम्शोर, बट्टी नरसिंह, कीशोरनरसिंह,
जयपृथ्वीवहादुर, डिल्ली शमशेर, विष्णु कुमार, चन्द्रजङ्ग,
दलबहादुर, मरीचमानसिंह, गङ्गाबहादुर, डाक्टर रतनदास,
नरनारायण शाह, गोविन्द प्रसाद, बरेकृष्ण, काशीनाथ अचार्य
(आचार्य), भान्सेहरु गौरीकान्त, हरिप्रसाद, कमला, श्रीकान्त
र अन्य काम गर्ने दीर्घमान, जोगमान, जित्मान, भद्रमान,
सूर्यमान, कृष्णमान, विजुली रत्नबहादुर, हरीशरण, ढोके
जैमानसिंह कालू, धनकृष्ण, हर्कनसिंह, जनकलाल, हर्कमान
आदिको नाम उल्लेख छ ।

समुद्रकाण्डमा समुद्रका विभिन्न प्राणी, पंक्षीहरु, लहर,
सूर्योदय र सूर्यास्तको सुन्दर दृष्य, सी सिकनेस, जहाजमा
बनेको पूजा कोठा, त्यहाँ रहेका शालिग्राम, पिपल, तुलसी,
गङ्गाजल, दुबो, फूल र सन्ध्या गर्दा मन्दिरमा जस्तै शङ्ख, घण्ट,
झाफ र डमरु चन्द्र शम्शोरले बजाएको वर्णन रोचक छ ।
जहाजमा समय कटाउन खेलेका विभिन्न खेलहरु र खाएका
खानेकुराहरुको समेत पुस्तकमा चर्चा छ । भुटुवा तरकारी,
आलु, सलगम, चराको मासु, अचार, साग, रोटी, नौनी, खावा,
दूध, रहर र मुगीको छाटा दाल, भूजा र थरी थरीका फलफूल
समय मिलाएर सबैले खाएका थिए । साँफमा जहाजभित्रै
क्रिकेट, तास आदि खेल खेल्दा भएको रमाइलो र जलको
तरङ्गको वर्णन समुद्रकाण्डमै छ । जहाजका कप्तानले दूरविनले
टाढा टाढासम्मको दृष्य हेर्दथे । बन्दरगाहमा जहाज अडेको
वेला हात हेर्न जान्ने एक जना मुसलमानले चन्द्रको हात हेरे
वापत एक पाउण्ड पाएका थिए । त्यसवेला कंपनी रु. १५
को १ पाउण्ड हुन्थ्यो । इटालीको शहर माल्टाको ३०० वर्ष
पुरानो पानीको फोहोरा, फलफूल लटरम्म फलेका बोटविरुवा
र रुखहरु, माल्टामा फल्ने सुन्तलाहरुको मीठो स्वादको चर्चा
गर्दै संसारमै सबैभन्दा मीठो माल्टाको सुन्तला भनिएको छ ।

“माल्टाका सरिस्वादका सुन्तला पृथ्वीभरिमा कही
फल्दैनन् यसले प्रसिद्ध छ जमीन दाना ठूला लाल्भई”
फ्रान्सको मार्सेलिय सुन्दर शहरको वर्णनसँगै बेस्वनी
स्वतन्त्र राज्य सन् १४८१ म फ्रान्स राज्यमा गाभिएको वर्णन
पनि रोचक छ । फ्रान्समा फ्रेन्च भाषा नजान्दा परेको दुःख र

खानपानमा परेको समस्या, पाल टाँगेर चन्द्र शम्शेरलाई मात्रै बल्लतल्ल बनाएको भोजन र वैशाखको अन्तिम हप्तामा पनि नघटेको जाडोको बयान समुद्रकाण्डमै छ ।^९

लण्डनकाण्ड

शम्भु र गुह्येश्वरीको स्तुति गरेर अथ लण्डनकाण्ड प्रारम्भः भनेर लण्डनकाण्ड शुरु भएको छ । वादशाह एडवर्डले स्वाधीन नेपालका चन्द्र शम्शेरलाई गरेको स्वागत हेर्न वेलायती जनताको ठूलै भीड लागेको थियो । चन्द्र शम्शेर बग्गी चढेर वेलायतका वादशाह रानी र प्रिन्ससँग भेटघाट गर्न वकिङ्गम दरवार जाँदा वादशाह एडवर्ड फिल्ड मार्शलको पोशाक लगाएर चन्द्र शम्शेरको डफासँग भेट्न आएका थिए । त्यसवेलाको दृष्य साँच्चै सुन्दर थियो । राजा बलिको दरवारमा देवराज इन्द्र अरु देवताहरूसँग बसेको जस्तै दृष्य थियो । भेटघाटमा नेपालको चितवनमा गरिने शिकारको प्रसङ्ग चल्थो । चन्द्र शम्शेरले दोभाषे विना नै अंग्रेजीमा कुराकानी गरेका थिए ।

“अंग्रेजी जुन रीतले प्रभूजीले बोलनु भयो तेस् घरी सो सुन्दा एडवर्ड खुश हुनु भयो ताडिफ समेत गरी”

एकैछिन आराम गरेर चन्द्र शम्शेर श्री प्रिन्सको घरमा जाँदा त्यहाँ रानी सहित उनको स्वागत गरिएको थियो । लण्डनकाण्डमा कलकारखाना, नाचगान, तमासा, फौजको क्रियाकलाप आदि सबैको वर्णन रोचक ढंगले गरिएको छ । अल्बर्ट हलको गोलाकार, गुम्बज विशिष्ट वास्तु शैलीको वर्णनको क्रममा एउटै ठूलो हलको तहतह परेका बाल्कोनी र त्यहाँ अट्ने दश हजार दर्शक र त्यो हल बनाउँदाको लागत पनि छन्दबद्ध ढंगले वर्णन गरिएको छ । फूलको कार्पेट, पानीका फोहरा, बगैँचा र बैठकमा सजाइएका ठूला ठूला धातुको सुन्दर मूर्तिहरू देखेर चन्द्र शम्शेर छक्क परेका थिए । वेलायतको पार्लियामेन्ट सभामा सबैले दिएको स्पीच तुरुन्तै छापिएर सबैको हात हातमा परेको र धोबी र चमारले समेत मन लगाएर पत्रिका पढेको देखा नेपाली टोली छक्क परेको थियो ।

विभिन्न महत्वपूर्ण स्थल भ्रमण गर्ने क्रममा नेपाली टोली जेठ ११, शनिवारको दिन ईयार्क स्कूल पुगेका थिए । त्यस स्कूलका साना साना विद्यार्थीसँगै एकजना ८७ (सतासी) वर्षका विद्यार्थी पनि पढ्दै रहेछन् । पाको उमेरमा पनि पढाइको महत्व बुम्फे ती ब्रिटीश नागरिक स्कूलमा भर्ना भएको वर्णनसँगै मृकण्डु ऋषिका छोरा मार्कण्डेयले अध्ययन गर्नका समय नपुगेकोले सात पल्टसम्म बारम्बार शिवसँग आयु मागेको प्रसङ्ग जोडिएको छ ।^{११}

महाभारतमा मार्कण्डेयको तपस्या, प्रलयकालको वेला मार्कण्डेय ऋषिले पाएको बाल मुकुन्दको दर्शनको विस्तृत

वर्णन छ ।^{१२} लण्डनकाण्डको पृष्ठ १४८ देखि १७६ सम्म महामाया स्तोत्र समावेश गरिएको छ ।

“जननिको अगमैमहिमा कहाँ । मलिननिन्दित मेरिमतीकहाँ तइपनी जननी रहैगरी । तनमनै जनघन् अरपण गरी गरछु के हितुती जगदम्बिके । अधिकअल्पमती गर्नुधर्मके सकलताडिफ गर्न शिवै अनी । विधिर वीहरि हस्स पन्याभनी”

यसरी महामायास्तोत्र प्रारंभ गरेर अन्त्यमा स्तुती गर्दै मन कथातिरै फर्केको उल्लेख गरेर लण्डनकाण्ड फेरि शुरु गरिएको छ ।

वेलायतका जादूगरहरूले देखाएका विभिन्न थरीका जादूको वर्णन रोचक छ । केटी जादूगरले आँखामा पट्टी बाँधेर अरु नै व्यक्तिले सिलोटमा गरेको हिसाब ट्वाक्क मिलाएको, पकेटभित्र रहेको दिया सलाईमा बाँकी रहेका काँटीको सँख्या मिलाएको, सात वर्ष अघि किनेको घडीको मोल र बनेको देश अमेरिकाको नाम समेत किटान गरेर भनेपछि नेपाली टोली छक्क परेको थियो ।

“आँखा बाधी घेरटाढा बस्याकी

हाम्रै सामू हामितर्फे फिन्याकी

संका गन्यां तेसमा छैन ठाऊँ

कस्तो विद्या ताडिफै क्या बताऊँ ”

लण्डनकाण्डमा एक जना ब्रिटीशको विस्कट कारखानाको वर्णन सुन्दर ढंगले गरिएको छ । आठ हजार मानिसहरूले लगातार फटाफट गरेको काम देखा नेपाली टोली छक्कै परेको थियो । एक हजार महिलाहरूले फूर्तिसँग गरेको कामको वर्णन पनि निकै रोचक छ । परेवाले तोरी, गहुँ टिपेको जस्तै सबैले छिटो छिटो काम गरिरहेका थिए ।^{१३}

“त्यै आठ हजार विच लेडि हजार थीया

काम्मा बहूत फुरती तिनले दय खाया

तोरी गहुँ टिपन जति छिटो परेवा

चुच्चो चलाउँदा उही सरि हात चलेका”^{१४}

त्यस कारखानामा १८२ किसिमका विस्कट बन्दथे । साधा, सारै गुलियो र नूनिलो विस्कटको माग बजारमा थियो । बग्गीमा चढेर प्रभू (चन्द्र शम्शेर) क्लव हेलिङ्गम गएको र त्यहाँ उडेका थुप्रै वेलुनहरूमा मानिस बसेको अचम्मको दृश्यको वर्णन छ । जर्मनी, फ्रान्स, इटली र स्वीजरल्याण्डबाट हट वेलुन दौडमा भाग लिन हेलिङ्गममा जम्मा भएका थिए । क्यू गार्डन हेर्न जाँदा त्यहाँको सुन्दरता, मानिसको भीड ठूला काँचका घरभित्र सारिएका फलफूलका बोटमा लटरम्म फलेका फलहरू र चीसोबाट जोगाउन व्यवस्था गरिएको विशेष तापक्रम र रुख विरुवामा प्रयोग गरिएको जात जातका मलहरूको प्रशंसा पनि नेपाली टोलीले गरेको थियो । ग्रन्थकारले इन्द्रको नन्दन बनसँग क्यू गार्डनको तुलना सुन्दर शब्दमा गरेका छन् ।^{१५}

टीलवरी होटेल घुम्न जाँदा त्यहाँबाट देखिएको टेम्स नदीको बहार, विलियर्ड खेल्ने कोठा, टेनिस खेल्ने मैदान, सुन्दर बगैँचा सबैको वर्णन मनमोहक छ ।

चिडियाखाना, म्युजियम भ्रमण पनि रोचक छ । चन्द्र शम्शेरले वादशाहका सरजन डक्टर लार्डन ब्रटनरसँग आफ्नो सम्पूर्ण शरीर जँचाए । घोड दौड हेर्न अस्कट जाँदा पैसा राखेर बाजी पनि ठोके । चन्द्रले पैसा लगाएको घोडा हार्दा निकै पैसा नोक्सान भयो । डेढ सय मात्रै बचेर अरु जम्मै हारे । घोड दौड हेर्न वादशाह एडवर्ड रानी समेत गएकोले त्यहाँको शोभा अझै बढेको वर्णन ग्रन्थमा छ ।

म्याडम टुसा एक्जिजिसनमा प्रदर्शित मैनका ठूलूला पुनलाहरूको सजीवपनको वर्णन पनि सुन्दर छ । भिक्टोरियाको नन्नेरी अवस्थाको मैन मूर्ति र फ्रान्सका नेपोलियन बोनापार्टको मूर्ति देख्दा सक्कली जस्तै लाग्दथ्यो । लेखकले निकै भावुक भएर नेपोलियनको पराक्रम र उनको दुखद अन्तको वर्णन गरेका छन् । नेपोलियनको त्रासको वयान गर्दा, घर घरमा बच्चा नसुतेमा आमाहरूले देखाउने डरको वर्णन प्रस्तुत गर्नफवाट प्रष्ट हुन्छ ।

“कुनजि चालगरी कनबालखै । नसुतिरोइरहत्या सुंदकोहि रौ

ल उ ल ऊ अव आयन्यपोलिनै । भनिदियासहजै नूनन्यासवै ” १९

लण्डनकाण्डमा महामाया स्तोत्र पनि समावेश छ, पृष्ठ १४८ – १७६ सम्म जम्मा २९ पृष्ठमा देवीको विविध गुणको प्रशंसा गर्दै भक्तहरूले घमण्ड नगरेर सम्पूर्ण जीव जन्तुपुनली भएको सत्य स्वीकार गर्न पर्ने तथ्यलाई बारम्बार उक्त पारिएको छ । यात्रा वृत्तान्त लेख्दा लेख्दै देवीको स्तुति गरेर लेखन कार्यमा तागत, स्फूर्ति आएको चर्चा लेखकले गरेका छन् । असार महिनाको २९ देखि ३१ सम्म विभिन्न महल, बगैँचा, म्युजियम आदि गएको वर्णन छ । चन्द्र शम्शेरसँगै जुद्ध, महेन्द्र, बबर, केशर शम्शेर र हिरण्य शम्शेर पनि गएका थिए । उनी पोशाकमा शीरमा श्रीपेच पनि लगाएपछि चन्द्र शम्शेरको नत्रै बढेको थियो । वादशाह र रानीले बालनाच (लोगनेमानिस, स्वाम्नीमानिस कम्मरमा हात समाई नाच्ने) नाचेको, डाइनिङ रूममा गएको सबै हाल विस्तृत रूपमा बताइएको छ । काँचै काँचले बनेको क्रिष्टल प्यालेस, पिक्चर ग्यालरी, आदि हेरेर नत्रै खुशी भएपछि लेखकले भाग्यमानी मानिस कोही लण्डन जान पाएमा क्रिष्टल प्यालेस हेर्न नछुटाउन पनि सल्लाह गरेका छन् । साउन ७ गते मंगलबार, बरकिंघम प्यालेसमा मध्य कार्यक्रमको आयोजना गरिएको थियो । त्यही समारोहमा चन्द्र शम्शेरलाई जी.वी.सी. तक्मा दिइएको थियो । तक्मा दिएपछि चन्द्र शम्शेरले पनि धन्यवाद व्यक्त गरेका थिए । असार ८ गते लण्डनबाट प्रस्थान गर्ने भएकोले मालसामान

सबै प्याक गरेर बीमा समेत गरेर टमस कुकलाई जिम्मा लगाइदिएका थिए ।

लण्डनकाण्डको पृष्ठ २३० पुगेपछि क देखि घ सम्म टेम्स नदी र पानीमुनि बनाएको टनेलको वर्णन छ । कविले सुरुङ्गलाई पाताल जाने बाटो हो कि भन्दै कतै वासुकी नाग र बलीसँग भेट हुन्छ कि भन्ने भाव व्यक्त गरेका छन् । ग्रहहरूको गति जान्न ठूला ठूला दूरवीन जडेको र त्यसबाट विभिन्न ग्रहहरूको स्थितिबारे जानकारी भएको वर्णन निकै रोचक छ । लण्डन शहरको हरिया चौर, आफै खुल्ने र बन्द हुने ढोका, सफा शौचालय, टोल टोलमा बनेका उस्तै घरहरू, कोठाका पर्दा, कार्पेट, भारफानुस बत्ती, लामखुट्टे, उपिया, भिंंगा रहित शहर र त्यहाँको अनिश्चित मौसमको जानकारी पृष्ठ २३१ – २५० सम्म छ ।

प्यारिसकाण्ड

साउन ८ गते बुधवार भिक्टोरिया स्टेशनबाट नेपाली टोली प्यारिसतर्फ लाग्यो । नेपाली टोलीलाई विदाई गर्न सर्वसाधारण र उच्च दर्जाका अफिसर स्टेशनमा जम्मा भएका थिए । चन्द्रले आफूलाई लण्डन छाड्न मन नभएको प्रसङ्ग त्यहाँ जोडिएको छ ।

“लण्डन छाड्न लाइता दिल भन्या मान्दै छु गाह्रो अती भुलन्या छैन कदापि यो सहरको अश्वर्य भोगे रती ” साउन नौ गते नेपाली टोलीले पेरिसको इफल टावरमा चढेर दृश्यावलोकन गर्‍यो । हजार फिट अग्लो टावर चढ्दा पनि गोडालाई तकलिफ नभएको वर्णन प्यारिसकाण्डमा गरिएको छ । इफल टावर माथि विभिन्न शिप भएका मानिसहरू पनि बसेका थिए । कैँचीले काटेर कागजको विभिन्न आकृति निकाल्दा मानिसको अनुहारसँग ठ्याक्कै मिलेको देख्दा नेपाली टोली छक्क परेको थियो । यस्तै सन् १८३० मा निर्माण पूरा भएको डेलीचर्चको वास्तुशैली, कलाकृति र चित्रकला अवर्णनीय थियो । प्यारिस शहर सारै राम्रो भएकोले ग्रन्थकारले विभिन्न उपमा दिएर यसको वर्णन गरेका छन् । प्यारिसका केटीहरूको फेशन पनि सारै उम्दा थियो ।

“जस्तो वर्णन पार्कको हुन गयो लण्डन सहर्मा वहाँ त्यसदेखी दशगुण सुन्दर थियो यो पार्क प्यारिसमा रानीमा पनि पदिमनी रहिछ्यो लक्षणमिलाई लिया तेस्तीयो नगरी नहोस्त कसरी दिल्लीइ सवले दिया” १९ चन्द्र शम्शेर यात्रा पूरा गरेर फर्कँदा स्वीजरल्याण्ड र रोमको बाटो हुँदै जहाज चढ्दाको वर्णन सँगै दक्षिण भारतको रामेश्वरम तीर्थस्थानको दान-दक्षिणाको वर्णन गर्दै कलकत्तादेखि सिंहदरवारसम्मको यात्रा वर्णन पनि प्यारिसकाण्डमै छ । १९

साउन १५ गते बेलुकी छु बजे प्यारिस शहरबाट स्वीजरल्याण्ड तर्फ जाँदा रेल रोक्ने जडसनमा मानिसको

घुईचो देखा नेपाली टोली छक्क परेको थियो । जर्मनी, फ्रान्स, इटाली र लण्डन तर्फ जाने रेलहरू रोकिने भएकोले त्यहाँ निकै भीडभाड थियो ।

स्टेशनभन्दा पर रहेको जङ्गलभित्र पनि पक्की सडक थियो, घाँस काट्न जाने मानिस पनि साइकल लिएर जान्थे । ल्युसरन शहर नजिकै रहेको ल्युक्यानु फीलको सुन्दरता, रङ्गीन माछा र चराहरूको सुन्दरता देखेर नलोभिने कोही थिएन ।

स्वीजरल्याण्डका हिउँले ढाकेका पहाडको टुप्पो टुप्पोमा सजिलैसँग पुगेको रेल सेवा देखा नेपाली टोलीलाई रमिता जस्तै लागेको थियो ।^{१९} सफा सुगन्ध घर, मिलाएर गरिएको खेती, प्रसन्न भएर खिलरहेका वच्चा र काममा लागेका महिला देखा मन प्रसन्न भएको चर्चा प्यारिसकाण्डमै छ । दिनभर घुमेर राती मिलानमा बास बसेको, सुन्दर गिर्जाघर हेरेको, त्यहाँ प्रदर्शित हज्जार भन्दा बढी मूर्ति (स्ट्याच्यू), अग्लो गिर्जाघरको माथिल्लो तलामा पुग्न भन्याङ्गमा दौडाने होड गर्दा वृ.क. डिल्लीशम्शेर पहिलो भएको वर्णन निकै रोचक छ । साउन १७ गते विहान रेलबाट उत्रेर बाहिर पाल टाँगेको ठाउँमा चन्द्र शम्शेरले भोजन गरे । त्यहाँबाट रोम पुगेर भव्य दरवार र सेन्टपिट चर्च घुम्न गए । त्यहाँ स्थापना गरिएको काइष्टको मूर्तिको पाउमा भक्तहरूले म्वाइ खाँदा खाँदा खिइएर औला नै थिएन । नेपुल्सको काँचको घरभित्र पालेको थरिथरिका माछा, आठआटा सूड भएको कछुवा जस्तो जलप्राणी (अक्टोपस ?) ले आहारा समाल्ने अनौठो तरीका सबैको वर्णन सारै रोचक छ ।^{२०}

नेपुल्सको हाटमा मार्गेहरू धेरै देखियो, लुगा लगाएको छाँटकाँट हेर्दा त मार्गन पर्ने अवस्थाका थिएनन् । केही वर्ष पहिले नेपुल्सको पर्वत फुटी (ज्वालामुखी ?) ठूलो आगो निस्केर सह्रै जलेर भष्म भएको थियो । त्यो बेला गरेको विध्वंस देखा सबैको मन मलिन भएको थियो । यूरोपको रमाइलो वर्णनको अन्तमा ज्वालामुखीको विनाश संस्केर टुंग्याइएको छ । साउन १९ गते भियना नामको जहाज चढेर फर्केको वर्णन छ । त्यही भियना नामको जहाजमै नेपाली टोली बम्बैबाट यूरोप आएका थिए । जहाज चढ्ने वित्तिकै मन घरमा पुगेको कुरा लेखकले व्यक्त गरेको छ ।

जहाजकै यात्रामा सकोटरा आइल्याण्ड पुग्ने बेलामा श्रावणी पूर्णिमा परेकोले स्नान गरेर सबैले यज्ञोपवित धारण गरेका थिए । मंगलबार, भदौ ३ गते, पानी जहाजबाट उत्रेर रेल चढेर रामेश्वरममा स्नान, पूजा र वस्त्रको मेरु दान गरेका थिए । रामेश्वरम, कलकत्ता, रक्सौल, विरगञ्ज, चिसापानी, मार्खु, चित्लाड र धानकोट हुँदै चन्द्र शम्शेर, उनको भाइ भतिजा र कर्मचारीको टोली वि.सं. १९६५ भदौ १२ गते काठमाडौँ फर्केका थिए । राम्रो स्वास्थ्य र शुभकामनाको आशिर्वाचनद्वारा “यूरोप यात्रा” ग्रन्थ समाप्त गरिएको छ ।^{२१}

चन्द्र शम्शेरले चार महिना १८ दिन लगाएर पूरा गरेका यूरोप भ्रमणको आँखाले देखेको जस्तै वर्णन गरेर तयार पारिएको “यूरोप यात्रा” नेपाली इतिहास, परराष्ट्र नीति, संस्कृति र भाषा साहित्यको क्षेत्रमा एउटा अनमोल रत्न नै हो । वि.सं. १९०६ माघ ४ का दिन जङ्गवहादुरले बेलायतको यात्रा भ्रमण गरेका थिए । जङ्गवहादुरको यूरोप यात्राको बारेमा जति चर्चा, प्रचार प्रसार छ त्यति चन्द्र शम्शेरको छैन । जङ्गवहादुरको जस्तै चन्द्र शम्शेरको यूरोप यात्राको उद्देश्य पनि (१) धर्म, संस्कृति, भाषा र रहनसहन फरक भएको देशको भ्रमण गरेर जानकारी प्राप्त गर्न (२) सार्वभौम सम्पन्न राष्ट्र नेपालको प्रधानमन्त्रीको हैसियतले बेलायतको औपचारिक भ्रमण गरेर आफ्नो देशको पनि विश्वमा पहिचान गराउन (३) कृषि र उद्योगमा क्रान्ति ल्याउन नयाँ आविष्कार भएका नयाँ औजार बारे जानकारी लिन र प्रविधि भित्राउन (४) बेलायतको सैन्य शक्तिबारे मूल थलोमै गएर आकलन गर्न (५) भारतको राजा रजौटा भन्दा ब्रिटीशसँग परराष्ट्र सम्बन्ध बढाएर आफू सुरक्षित हुन (६) बेलायतसँग नेपाल सरकारले गरेको विभिन्न सम्झौता प्रति वफादारिता देखाउन (७) नेपालका जनतामा ब्रिटीशसँगको सम्बन्धद्वारा रौब जमाउन ।

यसरी जङ्गवहादुर र चन्द्र शम्शेरको यूरोप यात्राको उद्देश्य उस्तै उस्तै देखिन्छ । सन् १९११ (वि.सं.१९६८) मा गरिएको शेरसिंह रानाको लण्डन यात्राको उद्देश्य भने नितान्त फरक थियो । सुवेदार मेजर शेरसिंह राना मगर (सन् १८६७-१९४०) ले “लंदन राजतिलक यात्रा” नामक पुस्तकमा लण्डन शहर र व्यारेकको वर्णन गरेका छन् ।^{२२} पल्टनमा ३४ वर्षसम्म नोकरी गरेका ले. शेरसिंहले मिजई, बजिरस्थान, चीन, फ्रान्सका युद्धहरूमा सक्रियतापूर्वक भाग लिएका थिए । सन् १९१४ देखि १९१९ सम्म जर्मनीमा जर्गी कैदीको रूपमा रहेका शेरसिंह ८१ वर्षसम्म जीवित थिए । जनताका छोरा शेरसिंह रानाको लंदन यात्रा पनि नेपाली साहित्यको अमूल्य रत्न हो । प्राथमिक कालदेखि नै यात्रा वृत्तान्त नेपाली साहित्यको एउटा रोचक र जानकारीमूलक विधा कै रूपमा छ ।

उपसंहार

आजभन्दा १०५ वर्ष अघिको यूरोपको वर्णन “यूरोप यात्रा” ग्रन्थमा सारै रोचक र ज्ञानवर्धक ढंगले गरिएको छ । नेपालको इतिहास, संस्कृति र भाषा साहित्यको क्षेत्रमा एउटा अमूल्य रत्न हो चन्द्र शम्शेरको “यूरोप यात्रा” ।^{२३} नेपाली साहित्यको इतिहासमा माध्यमिक काल भनेर १९४० - १९८० सम्मलाई मानिन्छ । माध्यमिक कालमै मोतीराम भट्टले साहित्यको क्षेत्रमा एउटा अभियान नै चलाए । आत्मकथा, जीवनी तथा दैनिकीको समेत लेखन कार्य माध्यमिक कालमा भैसकेको थियो । मोतीरामभन्दा ४ वर्षपछि जन्मेका चिरञ्जिवी

शर्मा पौडेलले गद्य र पद्य दुवै विधामा कलम चलाएका थिए । उनको २१०७ श्लोकको “यूरोप यात्रा” नेपाली साहित्यको पठनीय ग्रन्थ हो ।

पाद टिप्पणी

१. कमल दीक्षित, यस्तो पनि, काठमाडौं, मदन पुरस्कार पुस्तकालय, २०१४, पृ. १९ ।
“... २१०७ श्लोकको ‘यूरोप यात्रा’ भन्ने ग्रन्थ यिनले (चिरञ्जिवी) लेखे । त्यो ग्रन्थ महाराज चन्द्र शम्शेरको भूठो तारीफको पुल बाँधिएको स्तुति काव्य भए तापनि नेपाली साहित्यको एउटा अनौठो रत्न हो । चिरञ्जिवीलाई भने त्यस ग्रन्थबाट एउटा आर्थिक मदद् बाहेक अरु कुनै फाइदा भएन ।”
२. कमल दीक्षित, पूर्ववत्, पृ. १८ ।
३. चिरञ्जिवी शर्मा पौड्याल, आफ्नु कथा, ललितपुर, श्रीमती विद्यादेवी, आ.दी., २०१४, पृ. ५९/६० ।
४. बालकृष्ण पोखरेल, नेपाली वृहत् शब्दकोश, काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०४०, पृ. ३९३ ।
५. पुरुषोत्तम शम्शेर, राणाकालीन प्रमुख ऐतिहासिक दरवारहरू, काठमाडौं, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६४, पृ. ८० ।
६. यूरोप यात्रा, भूमिका ।
७. यूरोप यात्रा, प्रस्थान काण्ड, पृ. १ ।
८. यूरोपयात्रा, पूर्ववत्, पृ. ४-५ ।
९. यूरोप यात्रा, समुद्रकाण्ड, पृ. १ ।
१०. यूरोप यात्रा, समुद्रकाण्ड, पृ. ३९ ।
११. यूरोप यात्रा, लण्डनकाण्ड, पृ. ४९-५२ ।
हाम्रा पनी अधिभया कहि येक ब्राम्हण्
पददा भया भरजनम् पढ वेद ब्राम्हण
सौवर्ष जुन्दिन पुग्यो उस दीन माहाँ
शाक्ष्यात शङ्कर अगाडि भयेर ताहाँ
आयू समाप्त हुनगो सब आज तिम्नो
यस्ता वचन् शिवजीका सुनि हाँसि हेरी
बाकी छ पढनु अझ आयु मिलोस फेरी
भन्दा तथास्तु भनि शङ्कर पाल्नु भैगो
१२. रामनारायणदत्त शास्त्री पाण्डेय, महाभारत, बनपर्व अन्तर्गत मार्कण्डेय समस्या पर्व, गोविन्द भवन कार्यालय, गोरखपुर, २०५३ (सातौं संस्करण), पृ. १४८१ ।
१३. यूरोप यात्रा, लण्डनकाण्ड, पृ. ७६ ।
१४. यूरोप यात्रा, लण्डनकाण्ड, पृ. ७६ ।

१५. यूरोप यात्रा, लण्डनकाण्ड, पृ. ८३ ।
“धर्मात्माहरु धर्म भोगन भनी स्वर्गमहा वस्दछन्
नन्दन वागमहा घुमेर सुखले दिन काट्दछन् भन्दछन्
गर्छन् वर्णन वागको पनि ठुलो राम्रो विचीत्रै भनी
लण्डन् स्वर्ग भनेर नन्दन मता ठान्छु यही हो भनी”
१६. यूरोप यात्रा, लण्डनकाण्ड, पृ. १३०-१३१ ।
१७. यूरोप यात्रा, प्यारिसकाण्ड, पृ. ७ ।
१८. वीणा पौड्याल, “यूरोप यात्राका स्रष्टा पं. चिरञ्जिवी पौडेल”, गोरखापत्र १०५ प्रवेश, २०६२ वैशाख, पृ. ३६-३७ ।
१९. यूरोप यात्रा, प्यारिसकाण्ड, पृ. ३० ।
“स्वीजल्याण्डमहाँ हिऊँ सहितको पाहाड उच्चाअती
रेलै पुग्दछ माथिसम्म सहजै गाँहो नमानी रती”
२०. यूरोप यात्रा, प्यारिसकाण्ड, पृ. ३७ ।
“माछाकाजति जातदेखिनगयो लेखौंसवैती कती
फेरीयेक अचम्मको तहिययो आकार कूर्मैसरी
आठोटा सुढछन् बरीपरीगरी यकनासको ज्यूभरी
आहाराजव पक्रन्या मनगन्यो सुँडदेखि कालोमसी
छाडी पानिसवै गराइधमिलो पक्रन्छ ताँहीवसी
कालो पानिमहा जनावरजसै जान्छन् नजर्वन्दभै
ताहीलटपटिँदा समाइसहजै चुस्छन् रगत सुढसवै”
२१. यूरोप यात्रा, प्यारिसकाण्ड, पृ. ५९ ।
“रोगव्याध केहि नलागि खूप बलवान् सम्पूर्ण प्राणी
हउन् ।
वेसै देखिलिउनु भलै सुनिलिउनु निर्धन् धनी खुपु हउनु ॥
छोरा नाति पनातिले सहित हुन् उद्योगिनै सब हउन् ।
गौरी शङ्करको उपासक भई दिर्घायु सारा हउन् ॥”
२२. शेरसिंह राना, मेरो लंदन - राजतिलक यात्रा, बनारस, पुरोहित रामप्रसाद सत्याल, सन् १९१३ (वि.सं. १९७०) ।
क) नेपाली पूर्णाङ्क, १७ मा पुनर्मुद्रित ।
२३. वीणा पौड्याल, “पं. चिरञ्जिवीको चिरञ्जिवी कृति”, “Contributions to Nepalese Studies”, Vol 40, No. 1, 2013, CNAS, TU Pg. 105.

परिशिष्ट "क"

१. यूरोप यात्रा ग्रन्थको पाँचौ पन्ना

प्रथमखण्ड ॥ ५ ॥

इस्पाँचे प्रभुवाट वक्सनु भयो अर्ती समानै तहाँ ॥
 राजा रेयतको भलाइ निमती जान्छु मता थोपरी ।
 सकाँको वदिया चिताइ सवले वस्नुजहा रांररी ॥ २४ ॥
 कभ्याण्डर इनचीफका अधिनमा चलनु सवलेजहा ।
 साझा चालबलेर हर्तरहले तत्परखा कामहा ॥
 लन्डन् वाट फिरी कसुर तजिले येतिगरी छस्भनी ।
 काहिलाइ सजाय गर्नु नपरोस् भन्थ्या हुकुंभो अनी ॥ २५ ॥
 माहाराजधिराजका हजुरमा हुन्छु म वादा भनी ।
 पाल्नुभो प्रभुनाथ मुख्य दरवानारान्दितिमा पनी ॥
 जान्नुपर्छ वहुत लामु परदेश कष्टे उठाई अती ।
 श्रीकाली सबकी सहाय हुनगै तक्लिप् नहोस् येकरती ॥ २६ ॥
 निविमै सित फकिं आइ यसरी चाडे हवस् भेट्भनी ।
 श्रीपाचले पहिराइ वक्सनु भयो माला समेतै पनी ॥
 श्रीका बाहुलिमा असल फलपनी वक्सीम् भयेथ्यो जसै ।
 साहे शीलपनी उदास हुनगो एकदं सवैका तसै ॥ २७ ॥
 उन्डेस्मै चउसष्टि साल चहतका पचिस् गते सोमवार ।
 साडे येक वजे मुहुर्त वडिया पांरर ठिकुभो तयार ॥
 पाल्नुभो अधिराज चीफ जनरल् साहेव लमायत्सवै ।
 तुल्लुटा अफिसहर्ल लइनका कणैल म्याकुडोनले ॥ २८ ॥
 डाक्टर वडेनहेरु हाजिर भया दस्तुमुताविकु गरी ।

परिशिष्ट "ख"

२. आफ्नु कथा, पृ ५५ - ६०

(६०)

मे कपतान् गंगाबहादुरलाई मले भनेको भनी सो रोजनासथा माग
 र तेस्वाट लेष भन्ने हुदा मेजर कमान गंगाबहादुर सग भग्न
 जादा म पनी महाराजका हजुरमा साथी वीउला भने, म पर
 बाबा .सो कुरो विमिति पार्दा हुन्छ दे भन्ने भयेछर मलाई दीये-
 मैले पनी महाराज घरवाट निकैदेवी केरी घर नखाउन्ज्याल
 भमका २१०९ रलोकमा यूरोपयात्रा भग्ने किताप बमात्रा-
 पछी मुद्रावर्णनमा आप्तु नाउ राणु नालायक संभी चुप लागे-
 यो काम तयार गर्नालाई २० मन्हा लाग्यो- येसवाट मैले मो-
 रु २००० पाचा येसैने सन्तोष मान्नुपन्थ्यो- पछी ६७ सालमा
 भाइकणैल केदारसंसेर थापावाट मेरा उपर दया राखी जंगो
 लाठ जुद्धसेसेरका हजुरमा थैठकमा लगी ३ घंटा पुरा
 राथी जंगी अड्डाको काम लाइवक्सीयो, येसमा पनी चित्तननुमी
 कणैल हम्बरसंसेर थापावाट श्री ३ महाराज वन्दुसंसेरका
 पुत्र जनरल ववरसंसेर, जनरल केशरसंसेरहरूको श्रीवर्षी गरा-
 उन माहीलि रानीसाहेबलाई समेत साथमा ली मखीर महीनाला
 कलकषा सवारी हुदा मलाई पनी साथमा लगी ववसनुभयो
 र लाउहन् पट्टी १६ नम्बरको घर मन्हा १ को कंरु १६००
 भाडामा बन्दोवस्त गरिराखेको घरमा २ मन्हा पुरा बस्थौ- घर
 सानै हुनाले साथीवाट जनरलहरू र तेसैका मुनीवाड क- हम्बर-
 संसेर, डाक्टर कालीचरख, माष्टर भूसामन्द गिरी, मेरो समेव
 ४ जनाको येकै ठाठ पलथीये- मालीकका नीगाहले जनरल
 साहेबहरू कीत कुरा कहानी बसउठ रात्रा हीसावसित भयो-
 चरु पंढील साथमा नगयाका हुनाले जो परी थापाको काम
 काम मैलेने गरावये- पीववदी न का दीन साहीला जनरल
 केदारसंसेरको पीस बप प्रवेश हुने जम्भोत्सव पनी मैले

भौखेलमा फेलापरेका लिच्छविकालीन सम्पदा

- पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ

सम्पदा रहेका स्थान

भक्तपुर जिल्लाका १६ वटा गा.वि.स.हरूमध्येको एक भौखेल पनि हो। यसको उत्तरमा चाँगु गा.वि.स., दक्षिणमा भक्तपुर नगरपालिका, पूर्वमा छालिङ्ग गा.वि.स. र पश्चिममा दुबाकोट गा.वि.स. छन्। भक्तपुर शहरको ब्यासीबाट सिधा उत्तरतिरको मूलबाटो लागेपछि कालीघाट पुगिन्छ। सो घाट हुँदै त्यहाँबाट पश्चिम बग्ने खासाङ्खुसुङ्ग खोला/कासां खुसिको मुल पार गर्दै माथितिर लागेपछि भौखेलको दोबाटोमा पुगिन्छ। यहाँबाट पनि दाय्याँपट्टिको पुरानो मूलबाटो हुँदै उत्तरतिर सिधा गएपछि केही पर सो बाटोको बायाँपट्टि पश्चिममा एउटा नर्वाभिमुख दुङ्गेधारो हाम्रो सामुन्ने देखापर्न आउँछ। स्थानीय लोकजीवनमा सो धारा 'भौखेल धारा/झउ ख्यः हिटी' भनी चिनिँदा रही आएको छ। (चित्र संख्या १) सोही धारोको उत्तरपूर्वी नर्वालवाहिरको कुनामा टाँसिएर, सडकको किनारमा झण्डै दुई धसिन लागको अवस्थाको एक दुङ्गा छ। भट्ट हेर्दा दुङ्गा मात्र देखिने यो दुङ्गा यथार्थमा ऐतिहासिक पुरातात्विक महत्त्व बोकेको लिच्छविकालको शिलापत्र हो। यस शिलापत्रमा शिवदेव+अंशुवर्माको अभिलेख कुँदिएको छ। (चित्र संख्या २-क, ख)

भौखेल धाराको पश्चिमपट्टि भक्तपुरका 'ग्वाछा', 'दोष्ट' लगायत 'कक्षपति' धरधारी नेवारहरूको दिगु ख्यः कुलदेवतास्थान) छ। यसको संगै दक्षिणपट्टि एक साधारण नुहस्थीको घर र गोठ छ। सो घरको प्रवेशद्वारसामुन्ने एक लिच्छविकालीन चैत्य छ। (चित्र संख्या ३-क, ख) त्यसैगरी उक्त घरको पछाडिपट्टि थुम्कोमा गोठ छ। सो गोठको सामुन्नेमा नन्बर+परालको थुप्रोले भरिएको एक मल-खाल्डो छ। त्यही मल-खाल्डोमा धसिएर, छोपिएर रहेको अवस्थामा अर्को एक लिच्छविकालीन चैत्य रहेको छ जसको दुईतहको आधारपेटी

एकातिर छ भने त्यसमाथि रहने गर्भ अर्कोतिर मिल्किएर रहेको अवस्थामा छ। (चित्र संख्या ४-क,ख,ग,घ)

भौखेल धाराको पूर्वमा सडकको किनारैमा एक पोखरी छ। (चित्र संख्या ५) सो पोखरीको सामुन्नेमा, पूर्व आधुनिककालतिरको एक गणेशको सानो मूर्ति मन्दिरजस्तो पर्खाल-खोपामा स्थापित छ। सो गणेशमूर्तिको सामुन्नेमा दाय्याँपट्टि मध्यकालतिरको एक बसाहाको प्रस्तरमूर्ति छ भने बायाँपट्टि अर्को एक लिच्छविकालीन चैत्य छ। (चित्र संख्या ६)। अपूर्ण अवस्थाको सो चैत्य धसिएर रहेको छ। (चित्र संख्या ७) सडकको पश्चिमपट्टिका सम्पदाहरू वडा नं ७ मा पर्छन् भने पूर्वपट्टिका सम्पदाहरू वडा नं ९ मा पर्छन्। भक्तपुर शहरको ब्यासीदेखि सम्पदाहरू अवस्थित यो स्थान मात्र करीब दुई कि.मि. को दुरीमा छ।

यी सम्पदाहरूका बारेमा विचार गर्नु पूर्व यी सम्पदाहरू कसरी फेला परे र यसलाई किन प्रकाशमा ल्याउनु पर्‍यो भन्ने बारेमा प्रसङ्ग यहाँ चर्चा गर्नु उपयुक्त होला। भक्तपुर जिल्ला पर्यटन विकास तथा व्यवस्थापन योजना प्रयोजनका लागि भक्तपुर जिल्लाका सोह्रवटै गा.वि.स.का सांस्कृतिक सम्पदाहरूको सर्वेक्षण गर्ने महत्त्वपूर्ण अवसर मैले पाएको थिएँ। सोही क्रममा २०६७ साल वैशाख ३१ गते यसै भौखेल गा.वि.स.का सम्पदाहरूको सर्वेक्षण गर्न आउँदा त्यहीँका स्थानीय बासिन्दाहरूले देखाइदिएपछि यताउति छरिएका, जमिनमा धसिएर, खेतमा मिल्किएर रहेका परित्यक्त अवस्थाका यी अमूल्य सम्पदाहरूको सर्वप्रथम दर्शन मिल्यो। अनि उत्तिखेरै ती सम्पदाहरूको फोटो पनि लिएँ। यी सम्पदाहरू बारेको एउटा छुट्टै लेख प्रकाशमा ल्याउने कुरा मनमा खेलाउँदै त्यहाँबाट घर फर्केँ। समय बित्दै गयो। केही समयपछि यी

१. भौखेल वडा नं ७ का कृष्णभक्त तजले (८०), कृष्णभक्त थुया (४७) हरूले भौखेल धारा देखाइदिएका हुन्। त्यही धारामा नुहाइरहेका दीपेश कार्की (२३) ले शिवदेव+अंशुवर्माको अभिलेख कुँदिएको शिलापत्र देखाइदिएका हुन्। उनी लगायत किशोर खत्री (१७) हरूले लिच्छविकालीन चैत्यहरू देखाइदिएका हुन्। कृष्णहरि थुया र राजु कार्की (३३) हरूले भौखेल धारासंगैको पश्चिमपट्टिको खेतमा मिल्किएर रहेको मल्लकालीन शिलापत्र देखाइदिएका हुन्। यसको निमित्त म उहाँहरूप्रति आभारी छु।

सम्पदाहरू बारेको सुरेशज्योति शाक्य रचित समाचारमूलक लेख सन्ध्याटाइम्समा छापिएर आयो।^२ समय बित्दै गयो। यी सम्पदाहरू बारेको लेख प्रकाशमा ल्याउने चाहना हुँदा हुँदै पनि अन्य अन्वेषणात्मक काम लगायत नयाँ पुस्तक प्रकाशमा ल्याउने देखि अध्ययन अध्यापनमा निरन्तर लागि रहनु पर्दा कुनै दिन लेखेर छपाउँला भनी बसें, मनको कुरा मनमै धाँति भएर मनको एक कुनामा रही रह्यो। केही समय अघिको मात्र कुरा हो। पुरातत्त्व विभागका मेरा मित्र श्यामसुन्दर राजवंशीज्यूले प्राचीन नेपालका लागि मसित लेख माग्नुभएपछि मैले विशेषगरी भौखेलको उही उत्तरलिच्छविकालीन शिलापत्रलाई भल्कली संभें। समय बलवान् छ। कुनै पनि कुरा हुनका लागि समय नै आउनु पर्दो रहेछ। बितेका तीन वर्षको अन्तरालमा मैले शिवदेव+अंशुवर्माको सो अभिलेखको फोटोलाई कम्प्युटरमा राखेर धेरैपल्ट त्यसको पाठ दोहर्न्याएर पढ्दा त्यसका भाषा र व्यहोरा शिवदेव+अंशुवर्माकै गोलमढीटोलको संवत् ५१६ को अभिलेखसित ठ्याम्मै मिलेको पाएँ। तर एउटा मात्र महत्त्वपूर्ण अन्तर के पाइयो भने भौखेलको अभिलेखमा त्यस क्षेत्रलाई सम्बोधन गर्दा सो अभिलेखको तेस्रो पक्तिमा 'थंखोपूसतलद्रङ्ग' उल्लेख भएको छ भने गोलमढीटोलको अभिलेखमा 'माखोपूसतलद्रङ्ग' उल्लेख भएको छ। सुरेशज्योति शाक्यले भौखेलको अभिलेखलाई गोलमढीटोलको अभिलेखको दुरुस्त मान्दै त्यसैको पुरै पाठ उताउँदै 'थंखोपुं' लाई 'माखोपुं' नै भनी भूल गर्न पुगेका छन्। मलाई लिच्छवि लिपिको अभ्यास छैन, कनिकुथि पढ्न आउँछ। यसरी कनिकुथि पढेर ठम्याउने जो सुकैले पनि भौखेलको अभिलेखमा आएको 'थंखोपुं' लाई सजिलैसित पढ्न, ठम्याउन सक्छन्। श्यामसुन्दर राजवंशी लिपि विशेषज्ञ हुन्। सो अभिलेखको आफूले पढेको पाठको थप पुष्टिका लागि सो अभिलेखको शुद्ध पाठ पढी दिन अनुरोध गर्दै मैले त्यसका दुईवटा फोटो ईमेल गरी उहाँलाई पठाएँ। उहाँले पढेको पाठ गोलमढीटोलको शिवदेव+अंशुवर्माको अभिलेखसित ट्वाक्कै मिल्न आयो। भौखेलको अभिलेखमा उहाँले पढेको पाठ पनि 'थंखोपुं' नै हो। यसरी मित्र राजवंशीलाई भौखेलको अभिलेखको शुद्ध पाठ दिएकोमा उहाँलाई धेरै-धेरै धन्यवाद दिँदै सो भौखेलको अभिलेखबाट आजसम्म पनि प्रकाशमा नआएको नितान्त नूतन कुरा प्रकाशमा पर्ने भएपछि त्यहाँ फेलापरेका अन्य सम्पदासहित यसरी यो लेख प्रकाशमा ल्याउनु परेको हो। अब यी सम्पदाका बारेमा विचार गरौं।

भौखेलधाराको शिवदेव+अंशुवर्माको अभिलेख

वैशाख ३१ गते २०६७ सालमा भौखेलधाराको यो शिलापत्र हेर्न आउँदा यसको माथिल्लो भाग भण्डै ४५ से.मि

जमिनबाट माथि उठेको अवस्थामा थियो। त्यहाँ ८ पक्तिको अभिलेख कुँदिएको देखिएको थियो, जसको लम्बाई अन्दाजि २९ से.मि. थियो। सो शिलापत्रको त्यसबेलाको त्यसरी देखिएको भागको फोटो र पाठ यहाँ प्रस्तुत नै छ। सो अभिलेख कुँदिएको भागको सही नापो लिने विचारले हालै २०७० सालमा गएको असार १० गते भौखेलधारामा पुग्दा सो शिलापत्र त्यहाँ देखिएन। एकछिन रन्थिनिएँ, चारैतिर आँखा दौडाएँ, कतै पनि फेला नपरेपछि सोही धारादेखि केही उत्तरमा वाटोसँगैको घरका स्थानीय प्रकाश कार्की (३८) लाई सोधें ' पहिले यहाँ एउटा शिलापत्र थियो, अहिले देखिएन, कहाँ छ ?' उनले भने ' त्यहीं त छ नि !' नभन्दै यो त्यहीं रहेछ। तीन वर्षको अन्तरालमा अहिले सो शिलापत्र माटोले पुरिएर भण्डै लुप्तप्रायःअवस्थामा पुगेको रहेछ। (चित्र संख्या ८) यसैले मलाई सो शिलापत्र ठम्याउन भ्रम भएको रहेछ। प्रकाश कार्कीका अनुसार पहिले यो शिलापत्रमा त्यही धारामा नुहाउनेहरू आफ्नो जीउ घोटेर मयल निकाल्थे। यसको शिरमा हँसिया, खुकुरीको धार लाउँथे। यो शिलापत्रको चौडाइ ४५ से.मि.छ। पुरै शिलापत्रको लम्बाइ ९०/९५ से.मि. रहेको अनुमान हुन्छ। ८ पक्तिको अभिलेखको बायाँपट्टिको देखिएको भाग २० से.मि.छ भने सो अभिलेखको दायाँपट्टिको बाँकी अंश धाराको पर्खालमा २५ से.मि. छापिन पुगेको छ। यस शिलापत्रको अभिलेखको शिर्षभागमा बीचमा चक्र छ। सो चक्रको दायाँ बायाँ शङ्ख अङ्कित छन्। सो शिलापत्रको देखिएको भागको अभिलेखको मूलपाठ (बाक्लो अक्षरमा) र छोपिएको भागको निश्चित रूपले हुनुपर्ने पाठ भने गोलमढीटोलको शिवदेव+अंशुवर्माको संवत् ५१६ (वि.सं.६५१) को अभिलेखलाई आधार मानेर विचार गर्दा (कोष्ठभित्रका)^३ यस प्रकार छः

मूलपाठ

१. स्वस्ति मानगूहाद परिमित गुण समु (दयोद्भासितयशा वप्प)
२. पादानुध्यातो लिच्छविकुलकेतुर्भट्टा (रकमहाराज श्रीशिवदेवः)
३. कुशली थंखोपूसतलद्रङ्ग निवासिनः (प्रधानपुरस्सरान्याम)
४. कुटुम्बिनः कुशल परिप्रश्नपूर्व्व समाज्ञा (पयति विदितम्भवतु)
५. भवतां यथानेन प्रख्याता मलविपुल यशसा (स्वपराक्रमोपश-)
६. मितामित्त्रपक्षप्रभावेन श्री महासामन्तां (शुवर्मणा विज्ञापितेन)
७. मयैतद्गौरवाद् युष्मदनुकम्पया (च कुथेर्वृत्यधिकृतानामत्र)
८. समुचितस्त्रिकर (मात्रसाधनायैव प्रवेशो लेख्यदानपञ्चापराध.)

अनुवाद

कल्याण होस्। मानगूह (दरवार) बाट अनगिन्ती गुणको थुप्रोले सफा कीर्ति फैलिएका, वप्प (बुवा) का पाउको

२ सुरेशज्योति शाक्य, 'खपया भौखेलय ल्यावःगु लिच्छवी ईया धीधी चैत्य व ल्वहंपौ', सन्ध्याटाइम्स, तँसापौ, ने.सं.११३०, तछलाख १४

३ धनवज्र वज्राचार्य, लिच्छविकालका अभिलेख, नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, काठमाडौं : २०५३ (दोस्रो संस्करण), पृष्ठ २४९।

अनुग्रह पाएका, लिच्छविकूलको भ्रूणडास्वरूप भएका, गाथमा आराम रहेका, भद्रारक महाराज श्रीशिवदेवबाट तलसहितको थंखोपुम् द्रङ्गमा बस्ने मुखियालगायत ग्रामका गृहस्थीहरूलाई कुशल मङ्गल सोधेर आज्ञा भएको छ ।

सफा र ठूलो कीर्ति फैलिएका, आफ्नै पराक्रमले शत्रुको दबदबालाई खतम पारेका यी महासामन्त अंशुवर्माले हाम्रा हजुरमा विन्ति चढाउँदा हामीबाट यिनको कुरा राख्न र तिमीहरूको दयाले पनि यहाँ (तिमीहरूको ग्राममा) कुथेर अधिकरणका अधिकृतहरूले त्रिकर (भाग, भोग, कर) उठाउनका लागि मात्र पस्नु योग्य छ ।^५ ...

व्याख्या

भक्तपुरभेकका अनेक स्थानहरू जस्तै, चाँगुनारायणस्थान, वागेश्वरी, च्याम्हासिंह, तालाक्व (कुम्हालेटोल), गुण्डु, गोलमढी, तुलाछें लगायत इनाचोमा लिच्छविकाकालका अभिलेखहरू पाइएका छन् । भौखेलभेकमा पाइएको यो पहिलो शिलालेख हो । यसले यस भेकको प्राचीनता एवं ऐतिहासिक महत्त्व बोध हुन्छ ।

शिवदेव+अंशुवर्माको गोलमढीटोल र तुलाछेंटोलको अभिलेख र यस अभिलेखको व्यहोरा त्यही नै छ ।^५ यी तीनवटै अभिलेखका अक्षरहरू पनि उस्तै छन् ।^६ गोलमढी र तुलाछेंटोलको अभिलेखमा शिवदेव र अंशुवर्माको लागेका विशेषणका दुरुस्त बोली यस अभिलेखमा पनि उस्तै आएको छ । गोलमढी र तुलाछेंटोलको अभिलेखमा सनद-पत्र गरिदिएको माल पनि उही नै अर्थात् 'संवत् ५१६' छ । यताबाट यो अभिलेख पनि उही समयको हो भन्ने कुरा निश्चितप्रायः छ ।

लिच्छविकाकालका सबै लिच्छवि राजाहरू लिच्छविकुलकै थिए । तापनि 'लिच्छविकुलकेतु' विशेषण सर्वप्रथम धारण गर्ने शिवदेव नै थिए । इतिहासकार धनवज्र वज्राचार्यका अनुसार उनले यो विशेषण लिनुमा गहिरो राजनैतिक रहस्य लुकेको

थियो । लामो समयदेखि सर्वाधिकार हातमा लिइ अघोषित राजाका रूपमा भौमगुप्तहरूले लिच्छवि राजाहरूलाई दबाएर हताकर्ता भई शासन गरिरहेका थिए । यसैले आफू राजा भएपछि शिवदेवले गुप्त आभीरहरूलाई हटाउने प्रयत्नमा लागे । यसका निमित्त उनले आफ्नै भानिज अंशुवर्मालाई राजनीतिमा ल्याए । गुप्त आभीरहरूका सामुन्ने आफूलाई प्रसिद्ध लिच्छवि राजवंशका हौं, नाममात्रको राजा नभएर राज्यमा वास्तविक अधिकार हाम्रो हो भन्ने भाव दर्शाउन शिवदेवले उक्त विशेषण लिएको देखिन्छ ।^७ अंशुवर्मा योग्य र चतुर थिए । उनले आफ्नो योजना अनुसार भौमगुप्तहरूलाई पन्छाउन सफल भए । त्यसपछि गुप्त आभीरहरूभन्दा पनि बढ्ता शक्तिशाली एवं सर्वसर्वा भएर अंशुवर्मा देखा परे । उनी 'श्रीसामन्त', 'श्रीमहासामन्त' हुँदै लिच्छवि राजाहरूले समेत पहिले कहिल्यै नलिएको 'महाराजाधिराज' पदवी धारण गरी लिच्छवि राजा र जनता दुवैको विश्वास लिएर शासन गर्न पुगे । तापनि लिच्छवि राजगद्दीउपर उनको सधैं आदर रह्यो । ई.सं. ६०४ मा शिवदेवले राज्यत्याग गरी भिक्षु भएर विहारमा (श्रीशिवदेवविहार) बस्न थाले । ई.सं. ६०५ देखि अंशुवर्माले विधिवत् शासनाधिकार आफ्नो हातमा लिई स्वतन्त्र शासन गर्न लागे ।^८

गुप्त आभीरहरूलाई पन्छाएर 'श्री सामन्त' भएका अंशुवर्मा त्यही पदमा रहेर पनि अघोषित राजाका रूपमा शासन चलाउन सफल भइसकेका थिए । यो कुरा उनले चाँगुको संवत् ५१५ (ई.सं. ५९३) को अभिलेखमा आफ्नो प्रशस्तिमा सारा सामन्त राजाहरूले ढोग्न आएको कुरा लेखाउन लगाएको प्रसङ्गले पनि मिल्छ ।^९ महत्वाकांक्षी अंशुवर्मा 'सामन्त' बाट माथि उठ्न चाहन्थे । त्यसको एक वर्षपछि नै उनी 'श्रीमहासामन्त' बनेर माथिल्लो अवस्थामा पुग्न सफल भए । यो कुरा गोलमढीटोल र तुलाछेंटोलका संवत् ५१६ का अभिलेखहरूबाट ज्ञात हुन्छ । यस कुराको थप

^५ वज्राचार्य, पूर्ववत्, पृष्ठ २४९ ।

^६ वज्राचार्य, पूर्ववत्, पृष्ठ २४९, २५३ ।

^७ स्थलगत अध्ययन । स्मरण रहोस् ! गोलमढी टोलको शिलालेख आज पनि त्यहीँको गहिरीधाराको सिँढी ओर्लने दक्षिणपट्टिको पर्खालको उत्तराभिमुख खोपामा छ । तुलाछेंटोलको अभिलेख भने आफ्नो मूल स्थानमा छैन । त्यो शिलालेख आज भन्दा १२ वर्ष अघि यो अन्वेषकले भक्तपुर राजदरवारको मूलचोक बाहिरको पेटीमा असुरक्षित अवस्थामा रहेको भेटिएको थियो । त्यसबखत त्यहाँ दरवारको सुरक्षामा खटिएका सैनिकहरू लगायत सो दरवार हेर्न आउने पर्यटकहरूले ओहरदोहर गर्दा सो शिलालेख कैयनपल्ट कुल्चने गरेको देखेपछि संयोगवश त्यसैबेलातिर मैले भक्तपुर दरवार डुलाउन ल्याएका मेरा गुरु प्रा.डा. मुकुन्दराज अर्याल र ज्ञानमणि नेपालसित मिलेर हामी तीनजनाले सो शिलालेखलाई त्यसका अक्षरहरू बचाउनका निमित्त घोप्ट्याएर राखिदिएका थियौं । यस्ता असुरक्षित अभिलेखहरूका बारेमा मैले फोटोसहित प्राचीन नेपालमा 'भक्तपुरका असुरक्षित अभिलेख' शीर्षकको अन्वेषणात्मक लेख पनि छपाएँ । (प्राचीन नेपाल, १४७/असार २०५८) त्यसले काम गयो । त्यसपछि सुकुलढोकाको उत्तरलिच्छविकालीन शिलालेख र पाँचतले मन्दिरको प्रतिष्ठासम्बन्धि शिलालेख लगायत तुलाछेंटोलको शिलालेखको पनि उद्धार भयो । ती शिलालेखहरू हाल भक्तपुर राष्ट्रिय कला संग्रहालयमा संग्रहित छन् । यसमा मलाई सन्तोष मिलेको छ ।

^८ वज्राचार्य, पूर्ववत्, पृष्ठ २१६, २३७ ।

^९ वज्राचार्य, पूर्ववत्, पृष्ठ २३७ ।

^{१०} वज्राचार्य, पूर्ववत्, पृष्ठ २९२, २९३ ।

^{११} वज्राचार्य, पूर्ववत्, पृष्ठ २३३, २३६ ।

पुष्टि अब भौखेलधाराको यो अभिलेखबाट पनि हुन आएको छ । यी तीनवटै अभिलेखहरूमा उनले 'श्रीमहासामन्त'को पद धारण गरेका छन् । यताबाट भौखेलधाराको यो अभिलेख पनि संवत् ५१६ तिरको हो भन्ने देखिन्छ । यस अभिलेखमा पनि उनलाई 'स्वपराक्रमोपशमित्वपक्षप्रभावेन' विशेषण लागेको छ । यसले पनि उनले गुप्त आभीरहरूलाई पन्छाएको छनक मिल्छ ।

भौखेलधाराको यस अभिलेखमा 'थंखोपुसतलद्रङ्ग निवासिनः' को उल्लेख आएको छ । यसले यो अभिलेखलाई विशेष तुल्याएको छ । यसले पनि लिच्छविकालीन भक्तपुरका बस्ती, बस्तीको विकासक्रम लगायत भक्तपुरको ऐतिहासिक भूगोल जान्न समेत मद्दत मिलेको छ । लिच्छविकालमा भक्तपुरभेकमा ललितपुर र कान्तिपुरको तुलनामा बस्ती अलि कम थियो भन्ने आजसम्म पनि चली आएको धारणालाई^{११} अब भने यसको प्राप्तिसँगै बदल्नु पर्ने भएको छ । किनकि यस भेकमा पनि अनेक नामका विकसित 'ग्राम' भन्दा माथिल्लो तहको व्यापारको केन्द्र रूपका बस्तीहरू थिए भन्ने कुरा भक्तपुर शहरको गोलमढीटोलको 'तल'सहितको 'माखोपु' लगायत भौखेलको भौखेलधाराको तलसहितको 'थंखोपु' उत्कीर्ण यस अभिलेखले देखाएको छ ।

आजभोलिका बस्तीलाई हेरेर लिच्छविकालिक बस्तीलाई बुझ्न सकिन्छ । किनकि 'उहिलेका कति प्रसिद्ध

बस्ती अहिले उजाड भइसकेका छन् । अहिलेका कति बस्ती उहिले थिएनन् ।'^{१२} हाम्रो भौखेल पनि त्यस कुराको अपवाद होइन । अहिलेको भौखेलभेक उहिले 'थंखोपु' कहलिएको थियो । यो 'ग्राम' भन्दा माथिल्लो तहको, अनेक गाउँहरू भएको व्यापारको केन्द्ररूपको 'तल'सहितको 'द्रङ्ग' बस्ती थियो ।

भक्तपुर शहरभन्दा अलि माथिल्लो भेकमा भौखेल छ । खासाडखुसुड खोलाले भक्तपुर शहर र भौखेललाई छुट्याएको छ । सो खोलापारि उकालो चढी गएपछि, भौखेलबस्तीमा पुगिन्छ । यसको चर्चा हामीले माथि पनि गरिसकेका छौं । भौगोलिक दृष्टिले यो कुरा महत्त्वपूर्ण छ । भौगोलिक विशेषताले पनि नामकरण गर्ने संस्कृति हाम्रो यहाँ हजारौं वर्षअघिदेखि लौकिक जीवनमा चली आएको विदित हुन्छ । अब 'थंखोपु' हाम्रो सामु उदाहरण भएर आएको छ । नेपालभाषाको शब्द यो हो । यहाँ 'खोपु' (खोपुड) को अधिल्लिर लागेको 'थं'ले माथिल्लो भेक भन्ने जनाएको छ ।^{१३} नेपालभाषामा भक्तपुरलाई 'ख्वप' भनिन्छ । ख्वप को पूर्व रूप 'खोपु' हो । यताबाट माथिल्लो भेकको भक्तपुरलाई बुझाउने जनभाषाको शब्द 'थंखोपु' हो भन्ने कुरा निश्चित रूपले थाहा पाइन्छ । यति कुरा बुझेपछि, बस्तीबसाइका दृष्टिले समेत तात्कालिक खोपुडग्रामप्रदेश लिच्छविकाल पूर्व वा भनौं किरातकालतिरै 'माथिल्लो' र 'तल्लो' गरी दुई भागमा विभक्त रहेछ भन्ने कुराको आभास पनि स्वतः मिल्छ । खासाडखुसुड (कासां खुसि) खोला वारि दक्षिणपट्टि

११ धनवज्र बज्राचार्य, 'लिच्छविकालिक बस्ती', पूर्णिमा, १८ पूर्णाङ्क, २०२५, पृष्ठ ९६ ।

१२ बज्राचार्य, पूर्ववत्, पृष्ठ ८७ । ... "आजभोलि बसाइको दृष्टिले नेपाल-उपत्यकामा कान्तिपुर, ललितपुर, भक्तपुर यी तीन शहरको प्रमुख स्थान रहेको छ । मल्लकालमा त यी तीन शहरमा तीन राज्यका राजधानी नै कायम थिए । तर लिच्छविकालमा बस्ती-बसाइको अवस्था अलि भिन्न थियो । त्यसबेला यी तीन शहर यस रूपमा विकसित भइसकेका थिएनन् ।

उपत्यकाका छेउछाउका अनन्तलिङ्गेश्वर, चापागाउँ, बुङ्मती, बलम्बु, धानकोट, सीतापाइला, धर्मस्थली, टोखा, बूढानीलकण्ठ, टुप्याक, गोकर्ण, साँखु, आदि ठाउँका बस्ती आजभोलि त्यति उल्लेखनीय रूपमा रहेका छैनन् । मल्लकालमा पनि यी बस्तीको विशेष स्थान थिएन । तर लिच्छविकालमा उपत्यका छेउ-छाउका यी बस्ती उल्लेखनीय थिए । यो कुरा तात्कालिक अभिलेखको अध्ययन गरी हेर्दा हामी बुझ्न सक्छौं ।" बज्राचार्यले उल्लेख गरेका उपत्यकाका छेउछाउका यी बस्तीहरूमा हामी अब भौखेललाई पनि विसर्न सक्दैनौं ।

१३ जहाँ शब्द छ, त्यहाँ भाषा छ । खास शब्दले खास भाषाको अस्तित्व बोध हुन्छ । लिच्छविकालका अभिलेखमा आएका कतिपय स्थाननाम (खोपुड, खूलिप्रिड, थंखोपुड, माखोपुड, माखोदुल, खुपुड, दुलड, दुप्रड, म्हस्प्रिड, थंतुरी, को, कोडको, प्रोजम्बु, विल्हड्खो, गुं, गुड्डीमक, गुडण्डुल, खाहिचो, मोगुचो, गोल्ल, गवल, चूल्लखु, तेंखुदुल, हारागुड आदि), प्रशासनिक कार्यालय (कुथेर, माप्चोक, शोल्ल, लिङ्गवल आदि) लगायत अनेक वस्तु (हाम्हु, कुम्हु, सिं, आदि) आदि नेपालभाषाका शब्द हुन् । आजभोलिको नेपालभाषामा 'माथिल्लो भेकलाई बुझाउने 'थंथु' र तल्लो भेकलाई बुझाउने 'क्वथु' शब्दहरूका पूर्व रूप मध्यकालको नेवार लोकजीवनमा चलेका 'थंथु' र 'क्वथु' हुन् ।^{१४} भक्तपुर शहरको माथिल्लो भेकको एक टोलबस्ती 'थालाछें' हो । सो टोललाई मध्यकालमा 'थंकराछें' भनिन्थ्यो ।^{१५} आज पनि भक्तपुरका स्थानीय नेवार लोकजीवनले भक्तपुर राजदरवारको माथिल्लो भागलाई 'थाथु लायकू' र तल्लो भागलाई 'कुथु लायकू' भन्ने गर्छन् । उपत्यकाका तीनवटै शहरी बस्तीहरू लगायत उपत्यका आसपासका नेवार बस्तीहरू 'थने' र 'क्वने' गरी दुई भागमा विभक्त रही आएका छन् । जस्तै साँखु तल्लो भेकमा परेकोले 'सक्व' र त्यहाँका बासिन्दालाई 'सक्वमि' र त्यसैगरी धानकोट माथिल्लो भेकमा भएकोले 'थक्वा' र त्यहाँका बासिन्दालाई 'थक्वामि' भनिएको कुरा जानिन्छ । मध्यकालमै नेपालभाषामा चलेका 'थंथु' र 'क्वथु' का पूर्व रूप लिच्छविकाल भन्दा पनि पूर्वकालदेखि चली आएका शब्दहरू 'थं' र 'क्वो' हुन् भन्ने कुरा निश्चित रूपले थाहा पाइन्छ । अनन्तलिङ्गेश्वरको नरेन्द्रदेवको अभिलेखमा आएको 'कोडकोग्राम'ले आजको सोही अनन्तलिङ्गेश्वरभेकमुनिको 'किवाचोक'लाई संभाएको छ ।^{१६} कान्तिपुरबाट बूढानीलकण्ठभेक उचा भागमा पर्छ । लिच्छविकालमा द्रङ्गको रूपमा विकसित त्यहाँको बस्ती माथिल्लो भेकमा बसेको हुनाले 'थंतुरी' कहलिएको थियो भन्ने कुरा जानिन्छ । टुप्पो वा चुचुरोलाई नेपालभाषामा 'च्च' भनिन्छ । यसकै पनि लिच्छविकालभन्दा पनि अघिदेखि चली आएको पूर्व रूप 'चो' रहेछ भन्ने कुरा फर्पिङको (गणदेव) अभिलेखमा आएका मिदिचो, खाहिचो, ब्रेम्चो, मोगुचो नामका डाँडाहरूले देखाएका छन् ।^{१७} यस प्रकार यी केही उद्वरणहरूबाट लिच्छविकाल भन्दा अघिदेखि जनभाषाको रूपमा नेपालभाषाको व्यापक प्रचलन यहाँका रैथाने नेवार लौकिकजीवनमा रही आएको कुरा पनि यसै प्रसङ्गमा जानिन्छ ।

आजको परम्पारित भक्तपुर शहर त्यसबखतको 'तल्लो भेकको खोपुङ्' थियो जसको मध्यभागमा बसेको एक बस्ती **माखोपुं** थियो। त्यसैगरी खासाङखुसुङ खोला पारि उत्तरपट्टिको आजको भौखेल र सो परिसरका चाँगु, दुवाकोट लगायतका छालिङ् ग्रामबस्तीहरू भएको भक्तपुर समग्रमा 'माथिल्लो भेकको खोपुङ्' - **थंखोपुं** थियो भन्ने कुरा थाहा पाइन्छ।

देउपाटनको मानदेवको पालाको रत्नसङ्घले राख्न लगाएको अभिलेखमा **खोपुङ्ग्रामप्रदेश** आएको छ। यताबाट प्राचीन भक्तपुरभेक समग्रमा 'खोपुङ्' कहलिएको थियो भन्ने ज्ञात हुन्छ। 'खो' ले खोला र 'पुङ्' ले बस्तीको बोध हुन्छ। बाहिरबाट खोला र खोल्साले घेरेको बस्ती मात्र नभएर सो बस्तीभित्रका अनेकन बस्तीहरूबाट समेत खोल्साहरू बग्ने

खोलाविशेषको बस्ती भएकोले, त्यस्ता खोलाले सिंचित जमिनबाट प्रशस्त मात्रामा धान फल्ने बस्ती पनि भएको हुँदा 'खोपुङ्' नाउँ रहेको जानिन्छ।^{१५} **खोपुङ्**भित्र 'खुपुङ्' 'माखोदुलु' लगायत 'माखोपुं' नामका बस्तीहरू थिए।^{१६} अहिले पत्ता लाग्न आएको थंखोपुं पनि अब यस कुराको अपवाद रहेन।

प्रशासनका दृष्टिले लिच्छविकालका बस्तीहरू 'ग्राम', 'तल' र 'द्रङ्ग' मा विभक्त थिए। ठूल-ठूला बस्तीहरू पनि 'ग्राम' कहलिएका थिए।^{१७} शासकको मुकाम भएको बस्ती मात्र नभएर राजदरवार भएको समृद्ध बस्ती पनि 'ग्राम' नै कहलाउँथ्यो।^{१८} सम्म ठाउँमा आबाद रहेका संयुक्त ग्रामहरूलाई 'तल' भनिन्थ्यो। ग्राम र तल भन्दा माथिल्लो, विकसित बस्ती

क धनवज्र वज्राचार्य, 'मल्लकालमा देशरक्षाको व्यवस्था र त्यसप्रति प्रजाको कर्तव्य', पूर्णिमा, २/२०२१, पृष्ठ २४।

ख पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ, सुकुलढोका, लुं विहार र दोलखा-भीमसेन, श्री सुकुलढोका दोलखा-भीमसेन, लुं विहार भीमसेन मन्दिर संरक्षण कार्य समिति, भक्तपुर : २०६९, पृष्ठ ७०।

ग डा.पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ, अनन्तलिङ्गेश्वर एक सांस्कृतिक अध्ययन, अमनलोचन श्रेष्ठ, भक्तपुर : २०६४, पृष्ठ १२७।

घ धनवज्र वज्राचार्य, लिच्छविकालका अभिलेख, पूर्ववत्, पृष्ठ १८३, १८४।

१४ शालीनदीको किनारमा बसेको प्राचीन बस्ती **सक्वः/साँखु**को नामकरण पनि त्यही नदीकै नामबाट भएको बुझिन्छ। त्यही नदीले सिंचित जमिनमा फल्ने धान पनि **शालीधान** नामले प्रख्यात रही आएको छ। कान्तिपुर शहरबाट बग्ने **दुकुचा** (इक्षुमती) को पूर्व रूप **तुखुचा** हो। यो सानो नदी-**खुसिचाले** सिंचित फाँटमा तु (उखु) फल्ने विशेषता भएकोले यसको नाम **तुखुचा** रहेको कुरा पनि यहाँनिर द्रष्टव्य छ। नदी/खोलाबाट नामकरण हुने यस्ता अन्य अनेक उदाहरण भेटिन्छन्।

१५ चाँगुको मानदेवको अभिलेखमा 'खकम्प्रङ्' र त्यसैगरी जिष्णुगुप्तको पालाको पशुपति छत्रचण्डेश्वरको अभिलेखमा 'खुलप्रिङ्' को उल्लेख आएको छ।^{१९} नाम समानताका दृष्टिले यी पनि खोपुङ्भेकभित्रकै ग्रामबस्तीहरू हुन् भनी मान्न सकिन्छ। शिवदेव+अंशुवर्माको तुलाछेंटोलको अभिलेखमा 'खुपुङ्' उल्लेख छ। तुलाछेंसँगैको टोल सुकुलढोका हो। यहाँ उत्तरपट्टि केही उकालो बाटो भएको गल्ली 'बखुमला' हो। स्थानीय बूढापाकाहरूका अनुसार यहाँ पहिले खोला बग्दथ्यो। सो खोला दक्षिणतिर भएर बग्दथ्यो, हनुमन्ते नदीमा मिसिन्थ्यो। सो खोला 'बखु खुसि' कहलिएको थियो। यो कुरा महत्त्वपूर्ण छ। नेपालभाषामा खोलालाई 'खुसि' भनिन्छ। त्यसको पूर्व रूप 'खो' हो भन्ने बुझिन्छ। हनुमन्ते खोलालाई स्थानीय नेवार लोकजीवनले 'खोह' भन्छन्। यताबाट पनि उक्त कुराको पुष्टि मिल्छ। यसरी खोला वा खोल्सो बग्ने बस्ती भएकोले 'खुपुङ्' कहलिएको अनुमान हुन्छ। अर्को उदाहरण 'माखोदुलु' लाई लिउँ। 'माखोदुलु' उल्लेख भएको अभिलेख तालाक्वःटोलमा (कुम्हालेटोल) छ। यताबाट आजको तालाक्वः इलाका त्यसबखत 'माखोदुलु' कहलिएको थियो भन्ने जानिन्छ। यो इलाकाको भौगोलिक स्वरूपलाई विचार गर्दा आज पनि डोलबस्तीको रूपमा रहेको देखिन्छ। यस बस्तीको उत्तरमा 'तालादम्फो' नामको थुम्को छ। सो बस्तीको दक्षिणी भाग सोतो परेर गएको छ जसको पुछारमा हनुमन्ते खोला छ। तालाक्वःसँगैको पूर्वपट्टिको टोल 'इखालाखु' हो। यहाँबाट पहिले खोला बग्दथ्यो। तालाक्वः+इखालाखुसँगै उत्तरपूर्वमा टौमढीटोल छ। स्थानीय बूढापाकाहरूका अनुसार पहिले यहाँबाट पनि खोल्सो बग्ने गर्दथ्यो। शायद सो खोल्सो तालाक्वः+इखालाखु हुँदै हनुमन्तेमा मिसिन्थ्यो। नेपालभाषामा मुख्य वा खास कुरालाई जनाउन 'मा' को प्रयोग भएको जानिन्छ।^{२०} यसरी अनेक खोला/खोल्साहरू सहित मुख्य खोलाको मध्यभागमा बसेको डोलबस्ती भएकोले 'माखोदुलु' कहलिएको जानिन्छ। अर्को उदाहरण 'माखोपुं' लाई लिउँ। शिवदेव+अंशुवर्माको गोलमढीटोलको अभिलेखमा 'माखोपुं' को उल्लेख आएको छ। यताबाट आजको गोलमढीभेक त्यसबखत 'माखोपुं' कहलिएको थियो भन्ने कुरा थाहा पाइन्छ। खोपुङ्को मध्यभागमा बसेको बस्ती हुँदा 'माखोपुं' भनिएको कुरा जानिन्छ।^{२१} आजभन्दा चार दशक अधिसम्म पनि गोलमढीटोलमा उत्तरबाट दक्षिण बग्ने खोला यो अन्वेषकले देखेको कुरा यहाँनिर स्मरणीय छ। स्थानीय इपाछेंटोलनिवासी विनोदराज शर्मा (६०) का अनुसार सो खोला 'सुनमती'(स्वर्णमती) नामले प्रसिद्ध थियो। सो खोलाको नेपालभाषामा चलेको नाम 'फोरतिला' हो। फरनालाई नेपालभाषामा 'भवाला' भनिन्छ। सो खोला उत्तरको केही अग्लो ठाउँबाट तलतिर फरना जस्तो फर्ने भएकोले 'फोरतिला' भनिएको जानिन्छ। अहिले यो खोला त्यहाँको मूलबाटोले छोपिनपुगेको छ। यो खोला पनि हनुमन्तेमा मिसिन पुग्छ। 'पुङ्' ले बस्तीलाई संकेत गर्छ। यसरी **माखोपुं** पनि खोपुङ्का अन्य बस्तीहरू जस्तै खोला भएको बस्ती थियो भन्ने कुरा थाहा पाइन्छ।

^{१५} वज्राचार्य, लिच्छविकालका अभिलेख, पूर्ववत्, पृष्ठ १३, ४२७।

^{१६} पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ, 'माखोपुं के हो?', गोरखापत्र, असोज १७, २०४९, पृष्ठ ग।

^{१७} श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृष्ठ ग।

^{१८} वज्राचार्य, लिच्छविकालका अभिलेख, पूर्ववत्, पृष्ठ १९४।

^{१९} वज्राचार्य, 'लिच्छविकालिक बस्ती', पूर्ववत्, पृष्ठ ९७,९८।

'द्रङ्ग' थियो । एउटा द्रङ्गभित्र अनेक ग्राम र तल पर्दथे ।^{१८} व्यापारको केन्द्ररूपको, भन्सारचौकी समेत भएको शहरविशेष 'द्रङ्ग' थियो ।^{१९} द्रङ्गहरू मिलेर देश बन्दथ्यो । खोपुङ्गामप्रदेशका अनेक बस्तीहरूमध्ये माखोपुं र थंखोपुं 'तल' र 'द्रङ्ग' को दर्जा पाएका यस्तै अत्यन्त विकसित बस्तीहरू थिए ।^{२०}

माखोपुं र **खपुङ्ग**का बासिन्दाहरूलाई जस्तै थंखोपुंका बासिन्दाहरूलाई पनि स्वशासन सम्बन्धी अधिकार दिएर प्रशासनमा बढी सक्रिय गराउन केही अधिकार सुम्पेर राख्न लगाएको सरकारी सनद शिलालेख भौखेलधाराको यो अभिलेख थियो । यस अभिलेखमा पनि 'त्रिकर' को उल्लेख आएको छ । 'त्रिकर' परम्परा चलाउने अंशुवर्मा मात्र हुन् ।^{२१} लिच्छविकालमा प्रचलित मुख्य कर - भाग, भोग कर हुन् जसलाई अंशुवर्माका अभिलेखमा 'त्रिकर' भनिएको छ । कृषिमा लागेको कर, 'भाग' हो । पशुपालनमा लागेको कर, 'भोग' हो । वाणिज्यमा लागेको कर, 'कर' हो ।^{२२}

ईस्वीको पाँचौँ शताब्दीतिर **खोपुङ्गाम** (भक्तपुर), **युपग्राम** (ललितपुर) र **कोलिग्राम** (कान्तिपुर) 'ग्राम' बस्तीकै रूपमा थिए । ईस्वीको सातौँ शताब्दीसम्ममा आईपुग्दा उपत्यकाका छेउछाउमा मात्र नभएर मध्यभागमै पनि समृद्ध रूपका 'द्रङ्ग' बस्ती देखापरिसकेका थिए ।^{२३} माखोपुंद्रङ्ग, युपग्रामद्रङ्ग, दक्षिणकोलिग्रामद्रङ्ग उदाहरणस्वरूप छन् । उत्थान र पतन अनि परिवर्तन र त्यसको प्रभाव एवं परिणाम इतिहासको कालचक्रमा देखिने अपरिहार्य नियति हो । बाटो-घाटो, बन्द व्यापार लगायत अन्य अनेक कारणले कुनै एक ताका समृद्ध हुनपुगेको बस्ती पछि गएर उजाड हुन सक्छ । उपत्यकाको मध्यभागका तीन 'द्रङ्ग' बस्तीहरू (माखोपुंद्रङ्ग, युपग्रामद्रङ्ग, दक्षिणकोलिग्रामद्रङ्ग)ले तीव्र गतिमा समृद्ध शहरीबस्तीका रूपमा विकसित हुँदै सुरक्षा र शासन प्रशासनका दृष्टिले समेत केन्द्रीय महत्त्व पाउँदै जान थालेपछि छेउछाउका

१८ धनवज्र वज्राचार्य, 'लिच्छविकालका शासनसम्बन्धी पारिभाषिक शब्दको व्याख्या', पूर्णिमा, १०/२०२३, पृष्ठ १७ । "...द्रङ्गको सीमा निश्चित रहन्थ्यो । तिनमा ब्राह्मणदेखि चाण्डालसम्मका विभिन्न जातका व्यक्तिको बसोबास हुन्थ्यो । तत् तत् द्रङ्गका बासिन्दाहरूले स्वशासनसम्बन्धी निकै अधिकार पाएका हुन्थे । ...लिच्छविकालको शासनव्यवस्थाको मुख्य विशिष्टता देशलाई ग्राम, तल, द्रङ्ग आदि विभिन्न तहमा छुट्टयाई तिनलाई स्वशासनको अधिकार दिई कानूनबमोजिम त्यसलाई संचालन गर्नु हो । पञ्चखत जस्ता ठूलठूला मुद्दा पनि आफैँ मिली छिन्ने अधिकार ती विभिन्न तहलाई नै दिइएको हुन्थ्यो तथा विभिन्न सरकारी अड्डाले गर्ने कति काम पनि तत् तत् तहलाई सुम्पी त्यस बेला स्वशासनलाई बढी महत्त्व दिइएको देखिन्छ ।"

१९ धनवज्र वज्राचार्य, 'द्रङ्ग, व्यापारको केन्द्र', मधुपर्क, ४/१०, २३-३७ । "...संस्कृतका प्रामाणिक बृहत् कोषहरूमा "वाचस्पत्य" पनि एक हो । त्यसमा "द्रङ्ग" को परिभाषा खुलाएर दिइएको छ । शहरविशेषको नाउँ "द्रङ्ग" हो, ...वरपरका बस्तीहरूका बासिन्दाहरू जहाँ गई किनवेच गर्छन्, जीविकाको लागि कामकाज गर्न जान्छन्; त्यस्तो बस्ती "द्रङ्ग" हो भन्ने पनि त्यसबाट थाहा पाइन्छ । ... बन्द व्यापार चली गुलजार रहेको शहर विशेष द्रङ्ग हुनाले प्रत्येक "द्रङ्ग" मा "भन्सार अड्डा" रहेको हुन्थ्यो ।..."

२० गोलमढीटोलसंगै पूर्वमा इनाचोटोल र तचपालटोल छ । तचपालटोलको भीमसेनमन्दिरको दक्षिणपट्टिको इनाचोस्थित एक चोक आज पनि 'भन्सा छेँ' (भन्सारघर) भनी प्रसिद्ध छ । यसले पनि हामीलाई 'तल' र 'द्रङ्ग' सहितको **माखोपुं** बस्तीको संभन्ना गराउँछ । भौखेलभेकमा पनि यस्तै परम्परागत पुरानो भन्सार हुनुपर्छ । त्यो भने पत्ता लाग्न बाँकी नै छ । इतिहासको लामो कालप्रवाहमा यहाँको लौकिकजीवनले त्यसलाई थंखोपुंसंगै विस्मृतिको गर्भमा बिसाईसकेको आभास हुन्छ । यसैले 'भन्सार' वारेमा स्थानीय लोकजीवन अनभिज्ञ रहेको पाइयो । तर जे होस् ! भौखेलधाराको सो अभिलेख रहेको स्थानदेखि केही पर पश्चिममा सम्म परेका फाँट **हनुमानटार** भनी प्रसिद्ध रही आएको छ । यहाँ खेतको माभ्रमा मल्लकालीन एक भग्न पाटी, हनुमानस्तम्भ छन् । भौखेल वडा नं ८ निवासी उत्सव माकजु (३०) लगायतका स्थानीय बासिन्दाहरूका अनुसार यहाँ २ फिट जति जमिन खन्दा पोलिएका कालो ईट, ढुङ्गा आदि फेलापर्छन् । यसले यहाँ मानदेवको दरवार र अन्य भवनहरू थिए भन्ने एक प्रकारको जनविश्वास नै रही आएको देखियो । उत्सव माकजुका अनुसार केही काल अघि यहाँबाट लिच्छविकालीन मुद्रा पनि फेला परेका थिए । पुरातत्वका दृष्टिले यी कुरा महत्त्वपूर्ण छन् । द्रङ्ग मा अपरिहार्य रूपमा भन्सार अड्डा हुन्थ्यो । थंखोपुंको भन्सार शायद यही हनुमानटारमा थियो । यस वारेमा निश्चय गर्न थप अनुसन्धान जरूरी छ ।

२१ धनवज्र वज्राचार्य, 'लिच्छविकालको कर व्यवस्था', (स्रोत साभार : डा.भद्ररत्न वज्राचार्य(सं), धनवज्र वज्राचार्यको ऐतिहासिक लेखसंग्रह, ललित रिसर्च सेन्टर, ललितपुर : २०५६, पृष्ठ १०१ ।) "लिच्छविकालका करहरूमा 'त्रिकर' चाहिँ मुख्य हुन् । उठानका अभिलेखहरूमा 'त्रिकर' शब्दको प्रयोग भएको पाइँदैन । अंशुवर्माका अभिलेखहरूमा मात्र 'त्रिकर' शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । उनीपछिका अभिलेखहरूमा फेरि 'त्रिकर' शब्दको उल्लेख पाइँदैन ।"

२२ वज्राचार्य, पूर्ववत्, पृष्ठ १०४,१०५ ।

२३ उपत्यका छेउछाउका केही उल्लेख्य द्रङ्ग बस्तीहरू - हंसगृहद्रङ्ग (अनन्तलिङ्गेश्वरभेक/गुण्डु, सिपाडोल, कटुञ्जे, दधिकोट, गाम्वा लगायत सिरुटारभेक), लेम्बटीद्रङ्ग (लेलेभेक), शीताटिकाद्रङ्ग (सतुङ्गल, सीतापाइला, बलम्बु लगायत थानकोटभेक), नुपुन्नद्रङ्ग (केवलपुर भेक), थंतुरीद्रङ्ग (धर्मस्थली, टोखा, धापासी, चपलीगाउँ लगायत बूढानीलकण्ठभेक) + हाल पत्ता लागेको थंखोपुंद्रङ्ग (भौखेल, चाँगु, दुवाकोट लगायत छालिङभेक) ।

स्रोत साभार : (क) वज्राचार्य, 'लिच्छविकालिक बस्ती', पूर्ववत्, पृष्ठ ८८-९४

(ख) भौखेलधाराको शिवदेव+अंशुवर्माको अभिलेख ।

द्रङ्गबस्तीहरू भने सुकदै, उजाड हुँदै गए ।^{२४} यी तीन द्रङ्गहरू मध्यकालमा, ईस्वीको बाह्रौं शताब्दीतिर आईपुग्दा उपत्यकाको मध्यभागमा पति-भैरवसहितका अष्टमातृका, नवदुर्गा लगायत दशमहाविद्या जस्ता उग्र तान्त्रिक देवताहरूसहितले घेरिएका वैभवपूर्ण तीन मूल शहरहरूका रूपमा देखापर्न आए ।^{२५} यसरी द्रङ्ग 'शहर' मा विलय हुन पुगे जस्तै द्रङ्ग भित्रका अनेक 'तल' हरू टोल मा विलय हुन पुगे । त्यसैगरी उपत्यका छेउछाउका द्रङ्गहरू 'गाउँ'मा विलय हुन पुगे भने ती द्रङ्गका 'तल' हरू टार मा विलय हुनपुगेको प्रतीत हुन्छ ।^{२६} थंखोपूको नियति पनि यस्तै भयो । यसलाई माखोपूले उछिन्यो । माखोपूले यसको दक्षिण-पश्चिमभेकको हंसगृहद्रङ्गलाई पनि उछिन्यो ।^{२७} व्यापारको केन्द्र रूपको शहरीबस्ती-विशिष्टतालाई माखोपूले निरन्तर रूपले विकसित गर्दै लगेदा यसको पनि हृदयस्थलमा (ईस्वीको बाह्रौं शताब्दीतिर) त्रिपुर र युथुनिमम् राजदरबारहरू बस्न आइसकेका थिए । तर यतिबेलासम्ममा धेरै परिवर्तनहरू भइसकेका थिए, पुराना कुराहरू पनि हराइसकेका थिए । थंखोपू, खुपुङ्ग, माखोदुलुहरू मात्र नभएर माखोपू पनि विलाइसकेको थियो । माखोपूका अनेक भागमा सुगलद्वाखा (सुकुलढोका), त्रिप्रब्रुछें (टिबुनछें), चनिगल (चासुखेल), गोलमण्ड (गोलमढी), क्वाछें, तुपलाछें (तुलाछें), खनिम (खौमा), लगायत तलमंड (टौमढी) नामका अनेक 'टोल' बस्तीहरू देखापरिसकेका थिए । 'खोपुङ्ग' पनि परिवर्तित भएर 'ख्वप' भइसकेको थियो । यसको पनि संस्कृत नामान्तर भक्तग्राम/भक्तपुर/भक्तपत्तन चलिआएको थियो । अब यो समग्र नेपालमण्डलकै राजधानीनगर भइसकेको थियो । ...

लिच्छविकालीन चैत्यहरू

यी साना चैत्यहरूका अवस्थान-जानकारी माथि उठानमै भइसकेको छ । इतिहासको लामो कालप्रवाहमा अनेक कारणले अङ्गभङ्ग हुँदै अवशिष्ट हुनपुगेका यी चैत्यहरू आफ्नो मूलस्थानबाट यताउति छरपष्ट भएर आज अत्यन्त परित्यक्त अवस्थामा पुगेका छन् । कुनै बेला करूणाभावले भरिएको पवित्र मन भएकाले आफन्तको स्मृतिमा बनाएका यी उद्देश्यिक चैत्यहरू आज कुनै मलखाल्डोमा मिल्किइएका छन्, कुनै बाटो किनारको जमिनमा गाडिइएर गर्भस्थ हुनै लागेका छन् ।^{२८}

२४ श्रेष्ठ, अनन्तलिङ्गेश्वर एक सांस्कृतिक अध्ययन, पूर्ववत्, पृष्ठ १६० ।

२५ पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ, भक्तपुरको नवदुर्गा गण, बबिता श्रेष्ठ, भक्तपुर : २०६०, पृष्ठ १५-२२ ।

२६ श्रेष्ठ, त्रिपुर र युथुनिमम् राजकुल, पूर्ववत्, पृष्ठ ४ ।

२७ श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृष्ठ ४ ।

२८ N.R. Banerjee, *Nepalese Architecture*, Agam Kala Prakashan, Delhi : 1980, pp.61. " Tradition has laid down that the stupas should be of three kinds to serve different purposes. They can be: (i) *Saririka* (embodying the mortal remains such as bones), (ii) *Paribhogika*, containing objects used by the Buddha or the Bodhisattvas, and (iii) *Uddesika* (commemorative). It is the *Uddesika stupas* that are called *chaityas* in Nepal in common parlance. "

नियतिको त्यस्तो प्रतिकूल अवस्थामा पुगिसक्दा पनि आफ्नो लिच्छविकालीन विशिष्टतालाई प्रदर्शन गरिरहेका यी सुन्दर चैत्यहरूमाथि दृष्टि पर्दा मनलाई शान्ति मिल्छ, आँखालाई आनन्द प्राप्त हुन्छ र चित्त हर्ष हुन्छ ।

भौखेलधाराको पश्चिमपट्टि, साधारण गृहस्थीको घरको प्रवेशद्वारसामुनेको चैत्य (चित्र संख्या ३-क,ख) अवशिष्ट अवस्थाको छ । चौकुने आधारपेटिसहितको अर्धगोलाकार गर्भ (एउटै दुङ्गामा बनेको) मात्र बचेको अवस्थामा यो छ । यसको गर्भमाथि रहने त्रयोदशभुवन बेपत्ता छ । आधारपेटिको चारै भागमा शिर्षमा 'छेपु' / कीर्तिमुखसहितको, कमलपुष्पद्वारतोरणले सजिएका गवाक्ष छन् । ती गवाक्ष खाली छन् । लिच्छविकालमा प्रस्तरकला बनाउन अपरिहार्य रूपमा प्रयोगमा ल्याइने उच्चकोटिको फलामेदुङ्गामा यो चैत्य बनेको छ ।

उक्त घर पछाडिको थुम्कोमा, गोठको मल-खाल्डोमा यस्तै अर्को एक विच्छिन्न अवस्थाको चैत्य छ । सो चैत्यको दुई तहको आधारपेटि (दुईवटा दुङ्गा जोडिएका) एकातिर धसेर रहेको छ भने अर्कोतिर त्यसमाथि रहने यसको गर्भ त्यसैगरी सो मलखाल्डोमा धसेर रहेको छ । (चित्र संख्या ४-क,ख,ग,घ) ढोका सामुनेको चैत्य र मलखाल्डोको यो चैत्य पनि फलामे दुङ्गाबाट बनेका छन् । यी दुवै चैत्यको शैलीस्वरूप उस्तै छ । यो चैत्यको चौकुने आधारपेटिका चारै भागमा उस्तै कीर्तिमुख, कमलपुष्पसहितको द्वारतोरणले सजिएका गवाक्ष छन् । ती गवाक्षहरू पनि खाली छन् । मानवस्पर्श र समयको मारले यसको गर्भ केही चर्किसकेको छ र त्रयोदशभुवन पनि बेपत्ता भइसकेको छ ।

भौखेल धारासंगैको भौखेलपोखरीको चैत्य (चित्र संख्या ६,७) पनि जमिनमा घसिएर रहेको अवस्थामा छ । यो चैत्य अपूर्ण छ । एउटै दुङ्गामा आधारपेटिसहितको गर्भ बनाउँदै गर्ने क्रममा यसका शिलाकारले किन यसलाई अधुरै छोडेका होलान् ! त्यो अन्वेषणको अर्को विषय हुनसक्छ । यो चैत्य बनाउने क्रममा यसमा छिनोले लागेका अनगिन्ती निशानहरू छन् । यो चैत्यको निर्माण शैली, यसको आकार प्रकार माथिका अण्डाकार-गर्भ भएका सफा र सुन्दर चैत्यहरूसित मेल खान्छन् । यो चैत्य पनि फलामेदुङ्गामा बनेको छ ।

स्तूप/चैत्य-संस्कृति बुद्धकालभन्दा पनि प्राचीन छ । वैदिक साहित्य यस कुराको साक्ष छ । महापुरुषहरू/राजाहरूको स्मृतिमा चैत्य (स्तूप) बन्द्ये जुन 'समाधि' नै थियो । यो संस्कृतिलाई बौद्ध युगले आत्मसात् गर्दै चैत्य/स्तूप (स्मारक) निर्माणको थालनी गर्‍यो । यसरी चैत्य बनाउने काम वैदिक सिद्धान्तको बौद्धकालीन स्वरूप थियो ।^{२९} स्तूप वा चैत्य संस्कृति बौद्ध धर्ममा रूढ हुनपुग्यो । यसको स्थापना धार्मिक कार्य थियो, यसको पूजाले पुण्यलाभ हुने लोकविश्वास पनि चलेर आयो । स्तूप वा चैत्य यथार्थमा स्मृतिचिन्ह-स्मारक थियो जसलाई बौद्ध वास्तुकलाले यसको धर्म-दर्शन एवं सांस्कृतिक विकाससँगै अलंकरण गर्दै लग्यो । बुद्धकालदेखि नै राजमार्गको प्रधानता भएको चौवाटोमा चैत्य निर्माण गर्ने परम्परा रही आएको प्रतीत हुन्छ । भारतमा यो परम्परालाई मौर्य सम्राट अशोक(तेस्रो शताब्दी ई.स.)ले विशेष रूपले व्यवहारमा ल्याएको देखिन्छ । उनले यस्तै स्थानमा पर्ने तक्षशिला, भरहुत, सांची लगायत अमरावतीमा चैत्य बनाउन लगाएका थिए ।^{३०} नेपालमा पनि ई.पू. तेस्रो शताब्दीतिरै यो परम्परा लोकप्रिय भइसकेको दृष्टिगोचर हुन्छ । चावहिलको धन्दो चैत्य/चावहिल चैत्य, ललितपुरको चार सुरमा रहेका अशोक चैत्यहरू उदाहरणस्वरूप छन् ।^{३१}

बौद्ध कलाको प्राचीनतम विषय विहार र स्तूप/चैत्य थियो । कला र धर्मको यो समन्वय आध्यात्मिक क्रान्तिको प्रतीक थियो जसको अर्थ मानिस र देवताबीचको सम्यक्-

एकात्मता प्रतीत हुन्छ । पुरातत्त्वका दृष्टिले विहार र चैत्यका प्राचीनतम नमूना ई.पू. तेस्रो-दोस्रो शताब्दीदेखि प्राप्त छन् ।

भारतको अशोकनिर्मित विशाल सांची स्तूप (ई.पू.तेस्रो शताब्दी) लगायत श्रीलंकाको, महासेन (ईस्वी २७३-३०१)निर्मित संसारकै सबभन्दा अग्लो जेतवनारामाय स्तूप (चारसय फीट अग्लो)का गर्भ इष्टका-खचित अण्डाकार छन् ।^{३२} गान्धारको सिंहस्तम्भयुक्त, तीन तहको छत्रले शोभित, शिर्षमा कमलपुष्पबुट्टा भएको, भिक्षुहरूले विन्तिभाव प्रकट गरिरहेको, स्तूपमा जाने सिँडी पनि कुँदिएको, प्रस्तरनिर्मित सानो स्तूपको गर्भ पनि अण्डाकार छ ।^{३३} चावहिल चैत्य लगायत ललितपुरको चार सुरका अशोक चैत्यका गर्भ पनि अण्डाकार छन् । त्यसैगरी भौखेलमा फेला परेका चैत्यका गर्भहरू पनि अण्डाकार छन् । सूक्ष्म होस् वा विशाल ! भौखेलका यी अण्डाकार चैत्यहरूले एकातिर हामीलाई यस भन्दा अधिका भारत, श्रीलंका, नेपाल, अफगानिस्तान लगायत एसियाका अन्य अनेक देशका यस्तै अण्डाकार स्तूप/चैत्यहरूलाई संभाएको छ भने अर्कोतिर काठमाण्डौँ उपत्यकाका ईस्वीको पाँचौ शताब्दीदेखि नवौँ शताब्दीसम्मका यस्तै साना चैत्यहरूलाई पनि भल्कली संभाइरहेको छ ।

भौखेलचैत्यका गवाक्ष कमलपुष्पाकृतियुक्त द्वारतोरणसहितका कीर्तिमुखले सजिएका छन् । कीर्तिमुखका निधार हल्का कोरली परेको केशले छोपिएको छ । त्यसले भक्तपुर सिद्धपोखरीको बराहमूर्ति (ईस्वी पाँचौ

२९ प्रोफेसर डा.वासुदेव उपाध्याय, प्राचीन भारतीय स्तूप, गुहा एवं मन्दिर, विहार हिंदी ग्रंथ अकादमी, पटना : ई.सं.१९७२, पृष्ठ ६-१० ।

३० उपाध्याय, पूर्ववत्, पृष्ठ ७७ ।

३१ बुद्धकालदेखि नै नेपाल र भारतले बौद्ध धर्म र यसमा आएका परिवर्तनहरूलाई एकै समयतिर संगसंगै आत्मसात् गर्दै लगेको कुरालाई पुष्टि गर्ने उदाहरण अनेक छन् । बुद्धका प्रसिद्ध चेला भिक्षु आनन्द लगायतका प्रसिद्ध बौद्ध भिक्षुहरू नेपाल-उपत्यका आएको कुरा प्राचीन बौद्ध ग्रन्थ मूलसर्वास्तिवादविनयवाट पनि जानिन्छ । त्यस्तै महायानको जन्म (ई.पू. प्रथम शताब्दी) अघिको महासाधिकलाई लिउँ । बुद्धको निर्वाण भएको सय वर्ष पनि नपुग्दै बौद्ध धर्ममा दुई धारा देखा परे । परिवर्तन नचाहने स्थविरवादी र परिवर्तन चाहनेहरू महासाधिक कहलिए जुन पछि थेरवादी र महायानी कहलाए । चावहिल चैत्यको अभिलेखमा आएको सङ्घ ले महासाधिक भिक्षुहरूको सङ्घलाई संभाएको छ । चावहिलवाट केही कि.मि. मात्र टाढाको साँखु वज्रयोगिनी लिच्छविकालपूर्व, किरातकालदेखि नै 'गु विहार' नामले प्रसिद्ध रही आएको छ । नेपालभाषामा वनलाई 'गु' भनिन्छ । वनको विहार गुविहार हो । हाँडगाउँको अशुवर्माको अभिलेखमा गुविहारको उल्लेख आएको छ । साँखुको अभिलेखमा 'महासाधिक भिक्षुसङ्घ' को उल्लेख आएको छ ।^{३२} यसरी महायान सम्प्रदाय उदाउनु अघि नै काठमाडौँ उपत्यकामा महासाधिकहरू पसिसकेका थिए^{३३} र उनीहरूले यहाँका खास स्थानहरूमा चैत्य एवं विहारको परम्परा थालनी गरिसकेका थिए भन्ने कुरा थाहा पाइन्छ ।

चावहिल/चैत्य/धन्दो चैत्य/विहारका नामकरणका बारेमा विभिन्न विद्वानहरूका अनेक थरीका विचार आइसकेका छन् ।^{३४} मलाई भने यस बारेमा यसको तात्कालिक भौगोलिक अवस्थानलाई विशेष विचार गर्नु पर्छ भन्ने लाग्छ । विहार वा वहिल नदीले व्यस्थित डाँडाको टुप्पोमा बनाउने परम्परा पनि विगतमा वर्तमान थियो । चावहिलको भौगोलिक स्वरूपलाई विचार गर्दा यो नदीले व्यस्थित उचा भागमा छ । डाँडाको टुप्पोलाई 'चो' भनिन्थ्यो भन्ने कुराको चर्चा माथि भइसकेको छ । चंगु, चोछे, च्वडा, चोपुलि लगायत चवदेश यस कुराका केही थप उदाहरण हुन् ।^{३५} यस्तो भौगोलिक विशिष्टता रहेको उच्च भागको विहार हुनाले जनजीवनमा 'चावहिल' कहलिन पुगेको कुरा जानिन्छ ।

^{३२} वज्राचार्य, लिच्छविकालका अभिलेख, पूर्ववत्, पृष्ठ ५०८ ।

^{३३} वज्राचार्य, पूर्ववत्, पृष्ठ ५१० ।

^{३४} प्रकाश दर्नाल, 'चावहिलस्थित धन्दो चैत्य जीर्णोद्धारबारे केही चर्चा', प्राचीन नेपाल, १५९/२०६२, पृष्ठ ३५-३८ ।

^{३५} पुरुषोत्तमलोचन श्रेष्ठ, विनोदराज शर्मा, च्वडा गणेश, च्वडा गणेशस्थान विकास समिति, भक्तपुर : २०६६, पृष्ठ ५-७ ।

३२ Sanchi/Buddhist Monuments at Sanchi, Stupa. en.wikipedia.org

३३ Stupa surrounded by four lion-crowned pillars. Gandhara, 2nd century CE. en.wikipedia.org

शताब्दी) लगायत पशुपति आर्यघाटको विरूपाक्ष (ईस्वी पाँचौ शताब्दी) को त्यस्तै केशशैलीलाई संभार्उँछ। भौखेलचैत्यका गवाक्ष खाली नै छन्। पञ्चध्यानी बुद्धका मूर्ति नराखी गवाक्ष खाली नै छाड्ने परम्परा ईस्वीको छैटौँ शताब्दीसम्म पनि चलिरहेको प्रतीत हुन्छ। काठमाण्डौ गणवहालको संवत् ५९६ (ई.सं.५९४) को अभिलेखयुक्त, गवाक्ष खाली भएको प्रस्तरचैत्यलाई उदाहरणस्वरूप लिन सकिन्छ। प्रारम्भिक कालका, विशेषगरी ललितपुरको चार सुरका चैत्यहरू मात्र नभएर गवाक्ष रिक्त छाडिएका यस्ता साना प्रस्तर चैत्यहरूलाई पनि 'अशोक चैत्य' भन्ने परम्परा रही आएको पाइन्छ।^{३४} 'अशोक' ले व्यक्तविशेष अशोक लाई मात्र होइन, सारा प्राणीलाई साम्य भावले बुद्धत्वको बाटो देखाउँदै, निर्वाणप्राप्तिको शीघ्र कामना राख्ने महायानी बौद्ध धर्मदर्शनको विख्यात मन्त्रको निचोडः शोक (दुःख) रहित 'अशोक' हो भन्ने कुरा पनि जानिन्छ।^{३५} यसप्रकार भौखेलका प्रस्तर चैत्यहरूमा देखापर्ने विशेषताहरूतर्फ दृष्टि दिँदा यी चैत्यहरूलाई ईस्वीको पाँचौ-छैटौँ शताब्दीतिर राख्न सकिन्छ।

भगीरथको प्रस्तरमूर्ति (चित्र संख्या ९)

भौखेलधारा लिच्छविकालीन प्रतीत हुन्छ। बेलाबखतमा सो धाराको जीर्णोद्धार भएको देखिन्छ। सो धाराको टुटोमुनि भगीरथको प्रस्तरमूर्ति छ। फलामेढुङ्गामा बनेको भगीरथको यो मूर्ति सुन्दर छ। यिनले राजपर्यङ्गासन मुद्रामा, शिरलाई हलुका दायाँ माथि उठाउँदै, आँखा बन्द गरेर दायाँ हातले शङ्ख फुकिरहेका छन्। उनको त्यो भाव यति स्वाभाविक लाग्छ, मानौँ हाम्रा सामु भगीरथ प्रत्यक्ष भएर शङ्खनाद गरिरहेका छन् र उनको त्यो भगीरथप्रयासले स्वर्गबाट पृथ्वीमा गंगा बगिरहेकी छिन्।

यस मूर्तिको भगीरथले वस्त्रका नाममा खाष्टो र धोती धारण गरेका छन्। यिनको केशविन्यास विशिष्ट शैलीको

छ। यिनको कपालको बायाँपट्टि केशको जुरो बाँधिएको छ भने दायाँपट्टि कोरली परेको केशको भुप्या काँधसम्म पुगेको छ। यस मूर्तिमा देखापर्ने शैलीलक्षणका आधारमा यसलाई लिच्छविकालको उत्तरार्द्धको प्रारम्भिक समयतिरको मान्न सकिन्छ।

मध्यकालीन शिलालेख (चित्र संख्या १०)

भौखेल धारासंगै पश्चिमपट्टि खेतमा अलपत्र अवस्थाको एक शिलालेख पनि छ। सो शिलालेखको शिर्षभाग अर्धगोलाकार छ। त्यहाँ बीचमा उडिरहेको गरूडमाथि सवार भएका विष्णुको आकृति एवं त्यसको दायाँ बायाँ सूर्य र चन्द्र अङ्कित छन्। यस शिलालेखका सबै अक्षर मेटिइसकिएका छन्। यो शिलालेख पूर्वमध्यकालतिरको प्रतीत हुन्छ।

निष्कर्ष र सुझाव

भउ/भौ को अर्थ 'लाहा' हो, डढनुको भाव वा खहक्याउनु पनि हो। ख्यः/खेल को अर्थ चौर वा सम्म परेको भाग हो। लाहा विशेषका लागि प्रसिद्ध भएको कारणले भउख्यः/भौखेल कहलिन पुगेको प्रतीत हुन्छ। ख्यः/खेलले हामीलाई आजको हनुमानटार हुँदै उहिलेको थंखोपूको तल रूपका प्रशासनिक दृष्टिले समेत महत्त्वपूर्ण बस्तीहरूलाई पनि संझाएको छ। भौखेलका बासिन्दाहरू भौखेलको पुरानो र मूल नाम कोल्पाकोट बताउँछन्। आज पनि यहाँ कोल्पाकोट छ, कोटदेवी पनि छिन्। यी कुरा पनि महत्त्वपूर्ण छन्। यसले उहिले यहाँ किल्लारूपको बस्ती थियो भन्ने कुरा जानिन्छ। कोल्पाकोटको अधिलिस्तर आएको 'कोल' ले लिच्छविकालको अभिलेखमा आएको दक्षिणकोलिग्राम (कान्तिपुर)लाई पनि संझाएको छ। दक्ष/कुशल कोल (तेल-साल) व्यवसायीहरूको बस्ती भएकोले लिच्छविकालमा

३४ अशोक मौर्य जहाँ गएर स्तूप स्थापना गर्न लगाए, त्यहाँ अभिलेख पनि राख्न लगाए। काठमाण्डौ उपत्यकामा उनी आएका भए उनको अभिलेख यहाँ पनि प्राप्त हुने थियो। तर जे होस्! बौद्ध धर्ममा उनी दीक्षित भएपछि आफ्ना गुरु मोद्गलीपुत्र तिस्स (उपगुप्त)को परामर्श अनुसार उनले देश विदेशमा बौद्ध धर्म र कलाको प्रसार गर्न बौद्ध भिक्षुहरूलाई पठाए। त्यसमध्ये हिमवत्प्रदेशमा उनले मञ्जुम, काश्यपगोत्र, मूलदेव, सहदेव लगायत दुन्दुभिस्वरलाई पठाएको उल्लेख पाइन्छ।^{३५} नेपाल पनि हिमवत्खण्ड हो। यसरी नेपाल उपत्यकामा बौद्ध धर्मको थप प्रसारसंगै बौद्धकलाको सुरुवात ई.पू. तेस्रो शताब्दीदेखि भएको कुरा जानिन्छ। 'अशोक चैत्य' परम्पराको रहस्य यताबाट केही खुले जस्तो लाग्छ।

^{३५} डा. गोविन्द चन्द्र पाण्डेय, बौद्ध धर्म के विकास का इतिहास, हिन्दी समिति, लखनऊ : १९७६, पृष्ठ २००।

३५ जुम्लाको लामथाडा गुफामा सूक्ष्म आकारका लिच्छविकालीन मूर्त्य चैत्यहरू छन् जसमा लिच्छवि लिपिमा निम्न महायानी मन्त्र कुँडिएको छन 'ॐ अभय श्री ये धर्मा श्रीअ हेतुप्र भवा हेतुशोक तु तेषां तथागतो ऽयव (दत्)तेषां च यो निरोध एवंवादी महाभ्रमणः' यस बारेमा हरिराम जोशी लेख्छन् : "जति पनि धर्म यस संसारमा छन् ती सबै हेतुको उपज रही त्यसको निरोध पनि सम्भव रहेको तथ्य प्रस्तुत मूर्त्य चैत्य अभिलेखमा वर्णन गरिएको छ। प्रस्तुत अभिलेखको धर्म, तिनको हेतु औ निरोधको उल्लेखमा बौद्ध धर्म एवं दर्शनको निचोड स्पष्ट भल्किन्छ। ... यहाँ ती शब्दहरू व्यक्तिको नामको रूपमा नरहेको स्पष्ट छ ... यहाँ अभय, श्री, अशोक आदि शब्दहरू व्यक्तिका निव्वाण प्राप्तिको अवस्थाको द्योतक स्वरूप प्रयोग भएका छन्। कार्य, कारण औ निरोधको यथार्थ ज्ञानमै वास्तविक रूपले अभय, ऐश्वर्य तथा आनन्द अवस्थित रहेर हिन्दुधर्मको सत्, चित्त, आनन्दको अनुरूप निव्वाण (मोक्ष) को अवस्था यहाँ साँचो मानेमा व्यक्त भएको प्रतीत हुन्छ। अभिलेख कुँडिएको यस सानो मूर्त्य चैत्यमा भगवान् बुद्धका सम्मुख सिंढीको आकृति पनि कुँडेको देखाइएबाट सोही तथ्यको यकीन जानकारी भिल्छ।"

हरिराम जोशी, नेपालको प्राचीन अभिलेख, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाण्डौ : २०३०, पृष्ठ ६३१-६३३।

कान्तिपुरभेक 'दक्षिणकोलिग्राम' कहलएको थियो । त्यस्तै लिच्छविकालमा यहाँ पनि कोल व्यवसायीहरू थिए कि ? यस बारेमा छुट्टै अन्वेषण हुन सकेमा महत्त्वपूर्ण कुरा प्रकाशमा आउने आशा गर्न सकिन्छ ।

कोल्पाकोट भउख्य / भौखेलको पुरानो नाम हो भने त्यो भन्दा पनि अझ धेरै पुरानो नाम थंखोपु हो । यो कुरा यस अन्वेषणबाट थाहा भयो । आजको भौखेल उहिले तल र द्रङ्गसहितको अत्यन्त विकसित वस्ती थियो । समग्रमा आजको भक्तपुरभेक उहिले खोपु कहलएको थियो । खोपु पनि भौगोलिक दृष्टिले माथिल्लो र तल्लो गरी दुई भागमा विभक्त थियो । आजको परम्परित भक्तपुर शहर 'तल्लो' खोपु थियो । माथिल्लो थंखोपु भौखेलभेक थियो । भक्तपुर शहरबाट उचा भागमा अवस्थित भौखेल र यसको आसपासका वस्तीहरू दुवाकोट, चांगु लगायत छालिङ्ग पनि थंखोपुभित्रकै समृद्ध वस्ती थिए । लिच्छविकालको आगमनभन्दा अघि नै यहाँ थंखोपु वस्ती बसिसकेको थियो । लिच्छविकाल आएपछि यसको महत्त्व भन बढेर आयो । थंखोपु समृद्ध नभएको भए यसको महत्त्वलाई बुझेर यसको शिरैमा चाँगुनारायण वस्ति आउने पनि थिएन । नेपालको प्रामाणिक इतिहासको पहिलो पन्ना बनेर आएको मानदेव प्रथमको स्तम्भलेख पनि शायद यसै थंखोपुको चाँगुमा नभएर अन्तै पर्ने थियो होला । चाँगु नारायण जस्तो महत्त्वपूर्ण धार्मिक स्थल मात्र नभएर साँखु अनि त्यतैबाट तिब्बत जाने मार्ग यतै भएकोले पनि थंखोपुको चहलपहल त्यसबेला बढेको थियो । यसो हुँदा त्यतातिर जाने राजमार्ग नै यहाँ खुलेको थियो । आज भौखेलधाराको पर्खाल, खेत र सडकको किनारमा शिर मात्र बाँकी हुने गरी पूर्ण रूपले दन्तै लागेको शिवदेव+अंशुवर्माको उक्त शिलालेखले यस कुराको भङ्गको गराउँछ । यसो हुँदा धार्मिक समन्वय र सांस्कृतिक एकताको सन्देश व्यवहारमा समेत प्रवाहित गर्दै, सबैको निर्वाणको कामना गर्दै थंखोपुको हृदयस्थलमा सुन्दर चैत्यहरू पनि बस्न आएका हुन् ।

जहाँ चैत्य छ त्यहाँ विहार पनि छ भनी मान्न सकिन्छ । भौखेलधारापरिसरका चैत्यहरूले यसको आसपासमा विहार हुनसक्ने संभावनातिर पनि संकेत गरेको छ । लिच्छविकालमा भक्तपुरमा पनि विहार थियो भन्ने कुराको सर्वप्रथम जानकारी दिने शिलालेख वागेश्वरीको बाघहिटीको ईस्वीको पाँचौ शताब्दीतिरको अभिलेख हो ।^{३६} सो अभिलेखमा

'उद्योतक विहार'को उल्लेख आएको छ । भक्तपुर शहरको पूर्वमा च्यामासिंहस्थित वाचुहिटी परिसरको लिच्छविकालीन संवत् १४४ (ईस्वी ७२०) को बौद्ध अभिलेखमा शाक्य भिक्षु सोमनाथ एवं 'भिक्षुणीसंघ' को उल्लेख आएको छ ।^{३७} यताबाट सो परिसरमा तत्कालीन समयमा भिक्षुणीसंघ रहेको बौद्ध विहार यहाँ थियो भन्ने कुरा थाहा पाइन्छ । भक्तपुर शहरको गाहिटीस्थित लाकोलाछे, बुद्धननीमा (चोर्काभित्र) दुई तहको आधारपेटीसहितको अण्डाकार गर्भ भएको लिच्छविकालीन चैत्य छ । यसरी केही समय अघिदेखि पत्ता लाग्दै आएका यी प्रमाणहरूबाट ललितपुर र कान्तिपुर मात्र नभएर भक्तपुर पनि बौद्ध धर्मको प्राचीन थलो हो भन्ने कुरा निश्चित रूपले थाहा हुन आएको छ । बौद्ध धर्मको उषाकालदेखि नै भक्तपुरले पनि यस धर्ममा देखापरेका परिवर्तन र विकासलाई आत्मसात् गर्दै आइरहेको थियो भन्ने कुराका प्राचीन साक्ष्यहरू भक्तपुरले पनि पाएको छ । भौखेलमा फेलापरेका यी लिच्छविकालीन चैत्यहरू पनि थप साक्ष्य बनेर आएका छन् ।

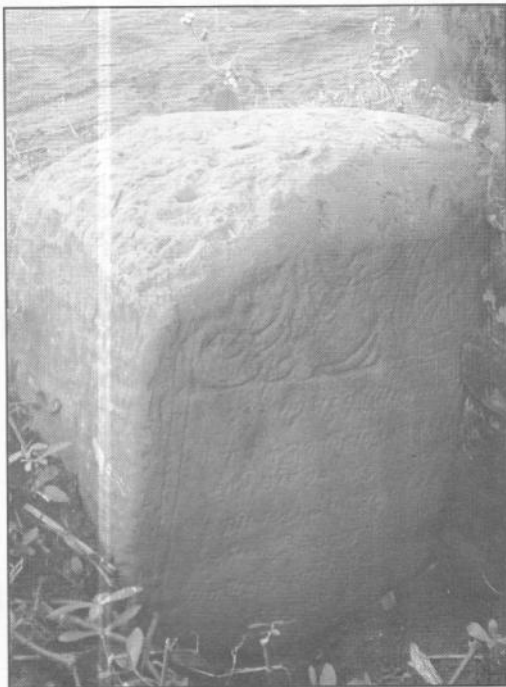
भक्तपुरको भौखेलभेक अन्य प्राचीन सम्पदाले पनि समृद्ध छ । ज्योतिर्लिङ्गेश्वर, कोटदेवी, चुनदेवी, सेतीदेवी, तलेजुधारा, सिलु+तिलु+चम्पकको त्रिवेणीघाट, वत्सलामन्दिर लगायत भौखेल र चांगु गा.वि.स.मा समेत पर्ने सप्तदह (ग्वालदह, नागदह, पिगदह, पाङ्गदह, साङ्गदह, श्यालदह, बाङ्गदह) उदाहरणस्वरूप छन् । अहिले फेलापरेका यी लिच्छविकालीन सम्पदाहरू पनि त्यस कुराका अपवाद होइनन् । यी सम्पदाले यस भेकको महत्त्वलाई अझ बढाएको छ । यी अमूल्य सम्पदा हाम्रा गौरव हुन्, हाम्रा राष्ट्रिय निधि मात्र नभएर सारा विश्वकै सम्पदा हुन् । भौखेलधाराको शिवदेव+अंशुवर्माको अभिलेखको नब्बे प्रतिशत कुरा त सोही अभिलेखसंगै पृथ्वीमा गर्भस्थ छ । यहाँका सम्पदालाई कसरी हुन्छ उपयुक्त व्यवस्थापन एवं संरक्षण गर्दै इतिहास र पुरातत्त्वका दृष्टिले अत्यन्त महत्त्वपूर्ण सो लिच्छविअभिलेखलाई पनि पुरातत्त्व विभागले उद्धार गरी तिनका बाँकी कुरा यथाशिघ्र प्रकाशमा ल्याउने नै छ भन्ने आशा गर्दछु । अन्त्यमा, यी अमूल्य सम्पदालाई हेरेर यसो भन्न मन लाग्छ : संस्कृति हरायो भने हाम्रो पहिचान गुम्नेछ, हाम्रो देश हामीमाभवाट नै हराउने छ । यसैले यी सम्पदाको संरक्षण गरौं ! यी सम्पदाले हाम्रो कल्याण गर्नेछ । सबैको कल्याण होस् !

३६ पद्मसुन्दर शाक्य, 'बाघहिटीको लिच्छविकालीन अभिलेख, गोरखापत्र, चैत्र ५ गते, २०४५, पृष्ठ ६ ।

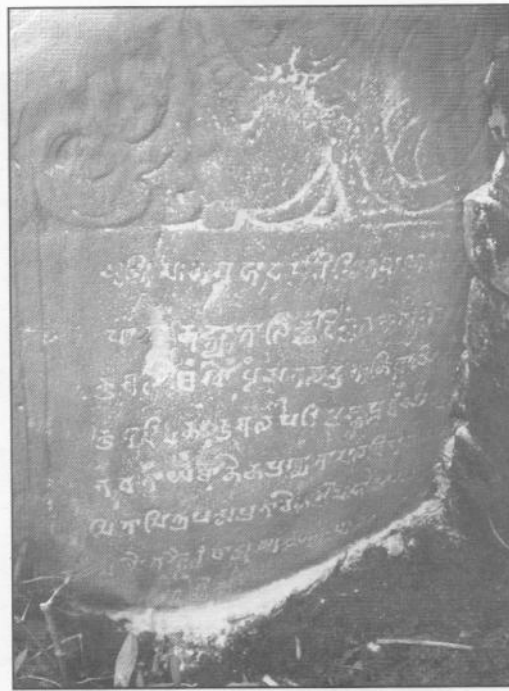
३७ योगेशराज, 'भक्तपुरको हालसम्म अप्रकाशित सर्वप्राचीन बौद्ध अभिलेख', पासुका, २/११, श्रावण ०५५, पृष्ठ ३ ।

चित्र संख्या १ : भौखेल धारा/झुज छ्यःहिटी, वडा नं ७ । प्रस्तुत चित्रमा दायोपट्टि, सो धाराको पखालको सामुन्ने सडकको किनारमै प्रायः पुरै घसिएर शिर्ष भाग मात्र जमिनबाट माथि उठेको एक प्रस्तर देखिन्छ । यही प्रस्तरफलकमा शिवदेव+अशुवर्माको अभिलेख कुदिएको छ । (फोटो : लेखक, लिएको मिति : असार १० गते, २०७०)

चित्र संख्या २-क : शिवदेव+अशुवर्माको अभिलेख कुदिएको शिलापत्र । (फोटो : लेखक, लिएको मिति : वैशाख २१ गते, २०६७)

चित्र संख्या २-ख : ऐजनको अक्षर ठम्याउन पीठो दलेर लिइएको चित्र । (फोटो : लेखक, लिएको मिति : वैशाख २१ गते, २०६७)

चित्र संख्या ३-क : साधारण गृहस्थीको घरको प्रवेशद्वार सामुन्ने रहेको लिच्छविकालीन चैत्य । लम्बाइ : ४९ से.मि., गोलाइ : १०० से.मि., चौडाइ : ३५ से.मि । (फोटो : लेखक, लिएको मिति असार १० गते, २०७०)

चित्र संख्या ३-ख : ऐजतको समीपचित्र । (फोटो : लेखक, लिएको मिति : वैशाख ३१ गते, २०६७)

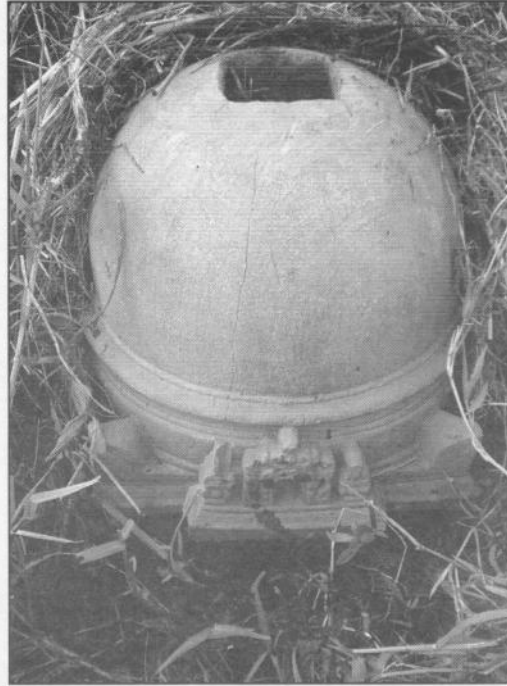
चित्र संख्या ४-क : मल-खाल्होमा रहेको लिच्छविकालीन चैत्य । प्रस्तुत चित्रमा सो चैत्यको दुई तहको आधारपेटी धमिएर रहेको अवस्थामा छ । त्यसमाथि रहने गर्भ भन्ने अर्कोतिर मिल्किएर रहेको अवस्थामा छ । (फोटो : लेखक, लिएको मिति : वैशाख ३१ गते, २०६७)

चित्र संख्या ४-ख : ऐजन । सोही चैत्यको दुईतहको आधारपेटीको समीपचित्र । लम्बाइ : ४९ से.मि., चौडाइ : ३५ से.मि, (फोटो : लेखक, लिएको मिति : वैशाख ३१ गते, २०६७)

चित्र संख्या ४-ग : ऐजन । सोही चैत्यको आधारपटी माथि रहने गर्भ, मल-खाल्डोमा पुरिएर रहेको अवस्थामा । लम्बाइ : ४२ से.मि., गोलाइ : १०० से.मि. (फोटो : लेखक, लिएको मिति : वैशाख ३१ गते, २०६७)

चित्र संख्या ४-घ : ऐजन, भारपात र मल हटाएर लिइएको समीपचित्र । (फोटो : लेखक, लिएको मिति : वैशाख ३१ गते, २०६७)

चित्र संख्या ५ : भौखेलपोखरी । प्रस्तुत चित्रमा मन्दिरजस्तो खोपाको सामुन्नेमा दार्यापट्टि एक बसाहाको मूर्ति छ भने दार्यापट्टि लिच्छविकालीन चैत्यको गर्भ देखिन्छ ।

चित्र संख्या ६ : भौखेलपोखरीको किनारमा रहेको बसाहा र चैत्य । समीपचित्र । (फोटो : लेखक, लिएको मिति : वैशाख ३१ गते, २०६७)

चित्र संख्या ७ : भौखेलपोखरीको किनारमा धसिएर रहेको अवस्थाको लिच्छविकालीन चैत्य । समीपचित्र । लम्बाइ : ५६ से.मि, गोलाई : १०० से.मि. (फोटो : लेखक, लिएको मिति : वैशाख ३१ गते, २०६७)

चित्र संख्या ८ : शिवदेव+अशुवर्माको अभिलेख कुँदिएको शिलापत्र । तीन वर्ष अघि जमिनबाट करीव ४५ से.मि. मात्र माथि उठेको यो शिलापत्र अहिले भने यसको अग्रगोलाकार शिर्षभाग मात्र त्यसरी देखिने गरी यो पुरै दबिन पुगेको छ । (फोटो : लेखक, लिएको मिति : असार १० गते, २०७०)

चित्र संख्या ९ : भौखेलधाराका भगीरथ । लम्बाइ : ३४ से.मि., चौडाइ : २१ से.मि. । (फोटो : लेखक, लिएको मिति : असार १० गते, २०७०)

चित्र संख्या १० : मध्यकालीन शिलालेख । लम्बाइ १०९ से.मि., चौडाइ : ४१ से.मि. । (फोटो : लेखक, लिएको मिति : वैशाख ३१ गते, २०६७)

सनदमा ल्हासास्थित नेपाली अदालत

- डा. भवेश्वर पंगेनी

परिचय

उत्तरी छिमेक तिब्बतसँग नेपालको सम्बन्ध इतिहासको आरम्भदेखि नै भएको देखिन्छ। यति भए तपानि मध्यकालको अन्त्यतिर काठमाडौंका राजा लक्ष्मीनरसिंह मल्लका काजी भीम मल्लले नेपाली व्यापारीलाई ल्हासामा लगेर व्यापार सञ्चालनको थालनी गराएका थिए। यसबाट तिब्बतमा नेपालको अभ्र प्रभाव पर्न गयो। यसका अतिरिक्त उनै भीम मल्लले ल्हासामा नेपाली व्यापारी मरे उसको अपुताली नेपालले पाउने^१ र नेपाली व्यापारीले तिब्बती स्त्री (भोटेनी) राखी जन्मेको छोरा नेपाली र छोरी तिब्बती हुने गरी सन्धि पनि गराएको भनिन्छ। त्यही सन्धिअनुसार नेपाली व्यापारी तिब्बतमा मरेमा नेपालले पाउने अपुताली र नेपाली व्यापारीले तिब्बती स्त्री राखी जन्मेका सन्ताका विवादको छानबीन गरी निर्णय गर्न कुतीमा नेपाली अड्डा खडा गरिएको र ल्हासा अदालतको पूर्व रूप सोही अड्डा भएको मानिन्छ।^२

मध्यकालको अन्त्यतिरदेखि नै तिब्बतमा नेपाली सिक्का पनि प्रचलनमा आएको थियो। उपत्यकामाथि आर्थिक नाकाबन्दीपछि तिब्बतसँग व्यापारिक सम्बन्ध सुधार्न राजा पृथ्वीनारायण शाह, प्रतापसिंह शाह, नायव बहादुर शाह तथा राजा सुरेन्द्रविक्रम शाहको समयमा विभिन्न प्रयास भएका थिए। यसक्रममा नेपालले तीन पल्ट लडाईं पनि गर्नु पर्‍यो। मुलुकको एकीकरणपूर्व अदालत स्थापना गरिएको देखिए तपानि खासगरी वि.सं. १८४७ देखि वि.सं. १९११-१२ को तेस्रो युद्धसम्मका ६५ वर्षमा ल्हासामा नेपाली प्रतिनिधिका रूपमा 'नाइके' रहने व्यवस्था थियो।^३

सामान्यतया राणाकालपूर्व नेपालको न्याय प्रशासनमा 'डिडा' लाई कतिपय अदालतमा न्यायाधिकाका रूपमा नियुक्त गरिन्थ्यो। यसै सन्दर्भमा नेपाल सरकारले वि.सं. १८६७ सालमा 'ल्हासाका नाइके, दशपाला थकाली, बत्तीसकोठीका महाजन' को डिडा नियुक्त गरेको थियो।^४ ति डिडालाई ल्हासामा रहेका नाइके, दशपाला थकाली र बत्तीसकोठीका महाजनसँग सम्बन्धित न्याय सम्पादन गर्ने जिम्मेवारी दिइएको थियो। यति हुँदाहुँदै पनि ल्हासामा छुट्टै नेपाली अदालतको अस्तित्व रहेको भेटिँदैन। त्यसैकारण ई.सं. १७८८-८९ (वि.सं. १८४५-४६) को केरुङ सन्धिपछि नेपालले भोटमा 'वकिल' (नेपाली प्रतिनिधि) राख्न पाउने भएकाले^५ यसको २१ वर्ष पछि नियुक्त गरिएका डिडाले सम्भवतः पहिलेको वकिलको अड्डाका बसेर कार्य सम्पादन गर्दथे। यहाँ स्मरणीय के छ भने केरुङ सन्धिको तीन वर्षपछि ई.सं. १७९२ (वि.सं. १८४९) मा भएको सन्धिमा ल्हासामा नेपाली प्रतिनिधि रहने कुनै शर्त राखिएको थिएन।^६

वि.सं. १९१२ सालमा भोटसँग गरिएको सन्धिमा पनि स्पष्ट रूपमा ल्हासामा नेपाली अदालत स्थापना गर्ने कुरा उल्लेख गरिएन। त्यसो त सन्धिको धारा ७ मा ल्हासामा रहेका नेपाली महाजन, रैती र नेपालका कस्मिरी आदीको भ्रगडा नेपालले हेर्ने तथा नेपाली र तिब्बतीबीचको भ्रगडा भने दुवै देशका भारदार बसेर हेर्ने उल्लेख गरिएको थियो।^७ त्यसैकारण वि.सं. १९१२ देखि भने भोटमा न्याय सम्पादनका लागि नेपाली भारदार रहने व्यवस्था भयो। यद्यपि नेपाली वकिलको अड्डाबाट नै न्याय सम्पादन गरिन्थ्यो वा अदालत स्थापना

^१ बालचन्द्र शर्मा, नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा, वाराणसी: श्रीमती कृष्णकुमारी देवी, वि.सं. २०२७, पृ. १६६-१६७।

^२ रेवतीरमण खनाल, नेपालको कानूनी इतिहासको रूपरेखा, प्रकाशन स्थान अनुल्लिखित, श्रीमती सरस्वती खनाल, वि.सं. २०५९, पृ. ३२२।

^३ भवेश्वर पंगेनी, "ल्हासामा नेपाली प्रतिनिधि 'नायेक/नाइके': सन्दर्भ वि.सं. १९२०", अभिलेख, वर्ष-२९, पूर्णाङ्क-२९, वि.सं. २०६८, पृ. १-२१।

^४ ऐजन्, पृ. ३।

^५ त्रिरत्न मानन्धर, सम आस्पेक्ट्स अफ राणा रूल इन नेपाल, काठमाडौं: पूर्णदेवी मानन्धर, ई.सं. १९८३, पृ. ५-६।

^६ लियो इ. रोज, नेपाल: स्ट्राटेजि फर सर्भाइभल, बम्बै: अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस, ई.सं. १९७१, पृ. ६०, ६७।

^७ योगी नरहरिनाथ, इतिहासप्रकाशमा सन्धिपत्रसंग्रह, दाङ: आध्यात्मिक सम्मेलन, वि.सं. २०२२, पृ. ११९।

गरिएको थियो भन्ने कुरा भने प्रकाशमा आएको पाईदैन। हुनत न्याय सम्पादन सम्बन्धी कतिपय काम नेपाली वकिलबाट नै गरिन्थे। यसै सन्दर्भमा ई.सं. १८५६-१९१२ (वि.सं. १९१३-१९६९) सम्म ल्हासामा रहेका नेपाली वकिलहरूले तिब्बती विरुद्ध नेपाली व्यापारिको उजुरीमा भएका अधिकांश मुद्दाहरूमा नेपालीको पक्षमा नै फैसला गरिएको पनि पाइन्छ।^८ त्यसो त एउटा स्रोतले पंचखत जस्ता ठुला बाहेक सानातिना मुद्दाहरू वकिल बक्सार्ई खच्चड थकालीहरूले घरसारमा छिने पनि हुन्थ्यो भन्ने उल्लेख गरेको छ।^९ यो सन्दर्भ कुन समय तिरको हो भन्ने स्पष्ट भने छैन। त्यस्तै यस्ता मुद्दाका वकिल बाहेक नेपालका न्यायिक अधिकारीको के भूमिका रहन्थ्यो भन्ने पनि खुल्दैन। यहाँ उल्लेख्य के देखिन्छ भने वि.सं. २००६ सालसम्म पनि ल्हासामा नेपालको 'वकिली अड्डा र अदालत' रहेको कुरा ल्हासाका लागि तत्कालीन नेपाली वकिल नयनबहादुर खत्रीले उल्लेख गरेका छन्।^{१०} यस आधारमा राणाकालमा ल्हासामा नेपालको वकिल अड्डाका अतिरिक्त अदालत अड्डा पनि रहेको देखिन्छ। अदालत अड्डा कहिले स्थापना गरिएको थियो भन्ने स्पष्ट छैन।

यसै सन्दर्भमा वि.सं. १९६५ मा ल्हासामा नेपाली अदालत रहेको देखिन्छ। त्यतिमात्र नभएर एउटा सामग्रीले सो अदालतमा बसेर विभिन्न दायित्व निर्वाह गर्नका लागि त्यहाँका हाकिम तथा कारिन्दालाई विभिन्न अख्तियारी दिएको थियो। वि.सं. १९६५ साल ज्येष्ठ २९ गते रोज ४ मा नेपाल सरकारबाट 'ल्हासा अदालतका सालवसालका हाकीम कारीदा' का नाममा जारी गरिएको सनदका आधारमा ल्हासामा पनि नेपाली अदालत गठन गरिएको थियो। सनदमा अदालतको कार्यक्षेत्र एवम् न्यायिक प्रक्रियाका बारेमा उल्लेख गरिएको छैन। यद्यपि सनदबाट अदालतको संरचना, खर्च, कार्य पद्धतिलगायतका बारेमा जानकारी पाउन सकिने भएकाले यस लेखमा सोही सनदमा उल्लेख गरिएको सन्दर्भ मात्रको चर्चा गरिएको छ।^{११}

कर्मचारी

ल्हासामा कहिले नेपाली अदालत स्थापना गरिएको थियो भन्ने एकिन जानकारी दिने सामग्री प्रकाशमा आएको नपाइए तापनि माथि उल्लेख गरिएको सनदका आधारमा वि.सं. १९६४ अर्थात् प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेरको कार्यकालको थालनीतिर ल्हासामा डिप्टालगायत दरबन्दी तोकेर नै अदालत स्थापना गरिसकिएको देखिन्छ। त्यस बखत सो अदालतमा डिप्टा, नायव मुखिया, हवलदार, सिपाही र कौ^{१२} खटाइएका थिए। संख्याका दृष्टिबाट डिप्टा जना-१, नायव मुखिया जना-१, हवलदार जना-१, सिपाही जना-३ र कौ जना-१ को दरबन्दी तोकिएको थियो। स्वाभाविक रूपमा डिप्टा नै अदालतका प्रमुख अर्थात् न्यायाधिश थिए। लिखतबाट उनीहरूको तलब सुविधाका बारेमा पनि जानकारी मिल्दछ। डिप्टालाई रु. १,२००/-, नायव मुखियालाई रु. २००/-, हवलदारलाई रु. १२७/-, सिपाहीलाई रु. १२०/- र कौलाई रु. ३६/- तलब तोकिएको थियो। यो भने वार्षिक तलब थियो। दरबन्दीअनुसार ल्हासा अदालतका कर्मचारीको तलब सुविधामा वार्षिक रु. १,९२३/- खर्च हुन्थ्यो।

खर्च

अदालतलाई आवश्यक पर्ने कागत्, माड, मसी, वस्ता,^{१३} तेल, बत्ती आदि मसलन्द खर्चका लागि वार्षिक रु. २५/- तोकिएको थियो। न्याय सम्पादन गर्ने क्रममा अदालतबाट सम्बन्धित भ्रगडियालाई गिरफ्तार गरी बन्दी बनाउनु पर्ने एवम् दोषी साबित भएकालाई सजाय स्वरूप बन्दी बनाउनु पर्ने भएमा त्यस्तालाई खाद्यान्न अर्थात् सिधा पनि दिनु पर्ने थियो। यसका लागि आवश्यक पर्ने खर्च समेत सरकारले अदालत अन्तर्गतको खर्चमा नै समावेश गर्दथ्यो। यस प्रयोजनका लागि सो वर्ष सरकारले रु. २५०/- तोकेको थियो। ल्हासा अदालतका हाकिम अर्थात् डिप्टाले सरकारले निर्धारण गरेको खर्चको सीमा भित्र रहेर कैदी/धनुवालाई दिइने

^८ मानन्धर, पाद टिप्पणी नं. ५, पृ. २९।

^९ ज्ञानमणि नेपाल, नेपाल-भोटचीनसम्बन्धका केही साँस्कृतिक पक्ष, काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, वि.सं. २०४५, पृ. १९७।

^{१०} नयनबहादुर खत्री, मेरो जीवनयात्रा: अनुभव र अनुभूति, ललितपुर: लेखक, वि.सं. २०६६, पृ. ३२९-३३०। खत्रीले पुस्तकमा त्यस बखत ल्हासामा न्याय सम्पादनको प्रक्रियाका बारेमा पनि सामान्य जानकारी दिएका छन्।

^{११} ल्हासा अदालतका सालवसालका हाकिम तथा कारिन्दाका नाममा लेखिएको सात सवालको सनद। मोफसल अड्डा/अदालतबाट स्याहामा लेखी खर्च गर्दै आएकोमा दाखिला जिम्मावारी खर्च बाहेक मिनाहा लिनु पर्ने, खुद खर्च गर्नु पर्ने विषयको ऐन, सवाल र सनद खारेज गरी अब उप्रान्तलाई वि.सं. १९६४ साल चैत्र २३ गते रोज ७ का मितिमा नयाँ खड्ग निसानाको सनद गरिएकोले ल्हासा अदालतका हाकिम तथा कारिन्दाका नाममा वि.सं. १९६५ साल ज्येष्ठ २९ गते रोज ४ का दिन जारी गरिएको सनद। इतिहास केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुरको अभिलेख शाखामा रहेको यो सनद विस्तृत जानकारीका परिशिष्टमा दिइएको छ।

^{१२} फलामको काम गर्ने नेवार-जातिको एक वर्ग, कृष्णप्रसाद पराजुली, नेपाली बृहत् शब्दकोश, काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, वि.सं. २०४०, पृ. २७१।

^{१३} पुस्तक, बहीखाता, बाकस आदि बाँध्ने वा बेर्ने कपडा- ऐजन, पृ. ९४९।

सिधा खर्च वितरण गर्नु पर्दथ्यो । त्यस्तै उनले कैदी/थुनुवाका बारेमा विस्तृत रूपमा लिखित विवरण तयार गरी हाकिम तथा तहरिरको हस्ताक्षर गराउनु अनिवार्य थियो ।

सिधाका लागि खर्च गर्नु पर्दा गतेका हिसाबले महिना दिनसम्मको हाजिर लेख्न मिल्ने गरी एउटा स्याहामा कैदी/थुनुवाको नाम लेख्नु पर्दथ्यो । यसरी नाम राखेर तयार गरिएका स्याहामा प्रत्येक कैदी/थुनुवाले पाउने सिधा (खाद्यान्न) को दरसमेत स्पष्ट रूपमा उल्लेख गर्नु पर्दथ्यो । यस किसिमबाट प्रत्येक महिना तयार गरिएको स्याहामा सिधा पाउने कैदीको दैनिक हाजिर चढाउनु पर्दथ्यो । कैदी/थुनुवा थप भएमा सोही महिनाको स्याहाको पुछ्यारमा थपिएकाको हाजिरीसमेत उल्लेख गरी विस्तृत खर्चको विवरण लेख्ने तथा कैदी छुट्ने, भाग्ने वा मर्ने भएमा सो समेत स्याहामा विस्तृत रूपमा खारेजी विवरण चढाउनु पर्दथ्यो । यसरी दैनिक रूपमा थुनुवाहरूको विस्तृत विवरण एवम् हाजिर लेखिएको स्याहाको प्रत्येक पानाको पुछ्यारमा हाकिम एवम् हाकिम तहरिरको हस्ताक्षर हुनु अनिवार्य थियो । त्यतिमात्र नभएर थुनुवालाई सिधा उपलब्ध गराएको विवरण लेख्ने फारममा उनीहरूको हाजिर बमोजिम खर्च भएको सिधाको दैनिक खर्च विवरण लेख्नु पर्दथ्यो । यसरी तयार गरिएको स्याहामा साङ्खिका रूपमा तहरिरलाई सहिछाप गराइन्थ्यो । यसै प्रसङ्गमा उल्लेख्य सन्दर्भ के पनि देखिन्छ भने ल्हासा अदालतमा कतिजना थुनुवा वा बन्दी हुन्छन् भन्ने एकिन नभएको अवस्थामा सरकारले सो प्रयोजनका लागि रु. २५०/- तोकिएको थियो ।

हुनत कैदी/थुनुवा बढ्न गई तोकिएको रकम रु. २५०/- अपुग भएमा जति रकम नपुग हुनगएको हो सोको विस्तृत विवरणका साथ ल्हासा अदालतले अपिल अड्डा मार्फत सरकार समक्ष जाहेर गर्नु पर्ने व्यवस्था गरियो । यसरी जाहेर हुन आएको खर्चलाई सोही अड्डामार्फत मिनाहाको सनद गराई लिएपछि मात्र तोकिएको भन्दा बढी खर्च भएको रकम पछ्यौट हुने व्यवस्था मिलाइयो ।

एक जना कैदी/थुनुवालाई दैनिक कुन दरमा खर्च उपलब्ध गराउने हो भन्ने कुरा पनि सरकारले तोकिएको हुन्थ्यो । ल्हासा अदालतलाई एक जना कैदी/थुनुवालाई एक दिनको कालामोहर डेढ मासाका दरले खर्चको दरबन्दी तोकिएको थियो । यस हिसाबले हेर्दा एक जना कैदीलाई एक महिना अर्थात ३० दिनका लागि ४५ मासा कालामोहर आवश्यक पर्ने भयो । लिखतमा स्पष्ट रूपले एक जनालाई मासिक काला मोहर सात थान र तीन मासा लाग्ने उल्लेख गरिएकाले वि.सं. १९६४ सालमा एउटा काला मोहरमा ६ मासा हुने कुरा स्पष्ट हुन्छ । यस दृष्टिबाट एक जना कैदीलाई मासिक काला मोहर ७ थान तीन मासा आवश्यक पर्ने थियो ।

हुनत ४ काला मोहरको एक मोरु हुन्थ्यो भन्ने भनाई पनि पाइन्छ । यो विनिमयदर कहिलेको थियो र यसको आधार के थियो भन्ने कुरा भने उक्त स्रोतमा उल्लेख गरिएको छैन ।^{१४} जेहोस् सरकारले तोकिएको काला मोहर २५० बाट ३४ जना जति कैदीलाई एक वर्षका लागि सिधा खर्च पुग्दथ्यो । ल्हासा अदालतले वर्ष दिनमा सरदर कति जनालाई बन्दी बनाउँथ्यो भन्ने एकिन जानकारी दिने सामग्री फेला नपरे तापनि सरकारले तोकेको सो रकमका आधारमा सरदर ३४ जना कैदी/थुनुवा हुने देखिन्छ । कथंकदाचित्त कैदीको संख्या बढेर यो रकम अपुग भएमा भने नियमानुसार सिधा खर्चका लागि सरकारले रकम उपलब्ध गराउने व्यवस्था थियो ।

अदालतमा हुने अर्को खर्च भनेको कर्मचारी बस्न आवश्यक पर्ने विछ्यौना तथा कागजपत्र राख्न चाहिने सन्दुस थियो । एक पटक विछ्यौना बनाएपछि पाँच वर्षसम्म त्यसको प्रयोग गर्नुपर्ने भयो । त्यसैकारण यो प्रयोजनका लागि प्रत्येक पाँच वर्षमा एक पटक विछ्यौना बनाउन सरकारले मोहर १०/- उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाइयो । त्यस्तै सन्दुस पनि एक पटक बनाएपछि पाँच वर्षसम्म त्यसैबाट काम चलाउनु पर्ने थियो । यसका लागि प्रत्येक पाँच वर्षमा मोहर ४/- निकास गरीन्थ्यो । यहाँ उल्लेख्य के देखिन्छ भने विछ्यौना कपडाबाट बनाइने भएकाले पाँच वर्षमा च्यातिन सक्दथ्यो । त्यसैले प्रत्येक पाँच पाँच वर्षमा विछ्यौना फेरुनु स्वाभाविक थियो तर, सन्दुस भनेको काठबाट बनाइने एक किसिमको बाकस हो । एक पटक बनाएपछि यसले लामो समयसम्म काम दिने भए तापनि प्रत्येक पाँच पाँच वर्षमा नयाँ सन्दुस किन आवश्यक पर्‍यो भन्ने कुरा भने लिखतबाट स्पष्ट हुँदैन ।

नेल, गलफन्दी तथा हतकडी बनाउनका लागि पनि खर्चको आवश्यकता पर्दथ्यो । नेल, गलफन्दी र हतकडी कति वटा बनाउनु पर्दथ्यो तथा यसका लागि सरकारले कति रकम छुट्याएको थियो भन्ने विषयमा सनद मौन छ । त्यसैकारण यसका लागि गरिने खर्च रकमका बारेमा जानकारी पाउन सकिँदैन । यति हुँदाहुँदै पनि सनदमा आवश्यक पर्ने नेल, गलफन्दी र हतकडी भने सम्बन्धित अदालतबाट नै बनाउनु पर्ने उल्लेख गरियो । यसरी बनाउनु परेका खण्डमा आवश्यक पर्ने फलाम गाउँ/बजारमा चलन चल्तिको भाउमा सकेसम्म किफायत मुल्यमा खरिद गर्नका लागि सरकारले निर्देशन दिएको थियो । खरिद गरिएको फलामबाट आवश्यक नेललगायत बनाउन लगाउनु पर्दथ्यो । यस्ता नेल तथा गलफन्दी बनाउनका लागि नै 'कौ' पठाइएको हुनुपर्दछ । यसरी आवश्यक नेललगायत बनाउँदा लागेको खर्चको विस्तृत विवरण स्याहामा लेख्नु पर्ने थियो । यसका लागि भएको खर्च रकम भने साल तमाम भएपछि ल्हासा अदालतले अपिल अड्डामार्फत नेपाल सरकार

^{१४} नेपाल, पाद टिप्पणी नं. ९, पृ. ४९३ ।

समक्ष जाहेर गर्नु पर्ने र सोहीअनुसार खर्चको मिनाहाको सनद गराए पछि मात्र सरकारले सो खर्च भएको रकम मिनाहा दिने व्यवस्था गरियो ।

माथि उल्लेख गरिएका शीर्षक बाहेकका काममा 'मिन्हा मोजरा' ऐन बमोजिम खर्च गर्नु पर्दथ्यो । त्यस्तो अवस्थामा सम्भव भए खर्च गर्नु पूर्व नै सरकारबाट स्वीकृति लिनु पर्दथ्यो । समय अभावका कारण पूर्व स्वीकृति लिन नसकेका खण्डमा नियमानुसार खर्च गरी बाटोको म्याद बाहेक ३५ दिन भित्र सरकारको सम्बन्धित निकायमा जाहेर गर्नु पर्दथ्यो । यसरी जाहेर गरिएपछि प्राप्त निर्देशनानुसार मात्र काम गर्नु पर्दथ्यो । यहाँ उल्लेख्य के देखिन्छ भने समय अभावका कारण खर्चका लागि पूर्व स्वीकृति नलिए तापनि म्याद भित्र जानकारी नदिएका खण्डमा भने खर्च गरिएको रकम मिनाहा नदिइने निर्देशन समेत सरकारबाट लहासा अदालतलाई दिएको थियो ।

न्याय सम्पादन प्रक्रिया

नेपाल सरकारले वि.सं. १९६५ सालमा सरकारी खर्च गर्ने विद्यमान व्यवस्थामा केही परिवर्तन गरेको थियो । सनदमा यसको विस्तृत विवरण नदिइए तापनि नयाँ सवाल लहासा पुगेको अर्को महिनादेखि खर्च गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरियो ।

यो सनद जारी गरिँदा लहासामा रहेको नेपाली अदालतको मातहतमा अन्य अड्डाहरू पनि रहेको देखिन्छन् । यद्यपि त्यहाँ कुन कुन अड्डा स्थापना गरिएका थिए भन्ने भने खुलाइएको छैन । जेहोस् त्यस्ता अड्डालाई पनि विभिन्न अपराधमा दोषीलाई गिरफ्तार गरी कारबाही चलाउने अख्तियारी दिइएको तथा तिनबाट गिरफ्तार गरिएका कैदी एवम् धनुवालाई आवश्यकतानुसार अड्डासार गरी लहासा स्थित अदालतमा पुऱ्याउने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । अड्डासार गरी लहासा अदालतमा पुऱ्याइएका कैदीलाई लहासा अदालतले खाद्यान्नको व्यवस्था गरिदिनु पर्दथ्यो । खाद्यान्नका लागि अदालतको आम्दानीबाट दैनिक छ पैसाका दरले खर्च गर्न भनिएको थियो । यद्यपि तोकिएको यो रकमबाट कति जनासम्मलाई खाद्यान्न पुग्ने हो भन्ने भने उल्लेख छैन । सरकारले एक जना कैदीलाई दैनिक कालामोहर डेढ मासाका दरले दिएको कुरा माथि उल्लेख गरिएको सन्दर्भमा दैनिक छ पैसा खर्चको हिसाब भने अस्पष्ट देखिन्छ । जेहोस् अड्डाको आम्दानीबाट नै खर्च गरिनु पर्ने यस्तो रकम वर्ष दिनसम्म खर्च गरी साल तमाम भएको ३५ दिन भित्र मिनाहाका लागि सरकारको सम्बन्धित निकायमा लिखित रूपमा रिपोर्ट पेश गर्नु पर्दथ्यो । सोही रिपोर्टका आधारमा सरकारबाट खर्च रकम मिनाहाको सनद गर्ने व्यवस्था मिलाइयो ।

लहासा अदालतबाट न्याय सम्पादनका सन्दर्भमा

विद्यमान व्यवस्थामा पनि परिमार्जन गरिएको थियो । विद्यमान ऐनमा म्यादमा हाजिर हुने भगडियालाई 'सामेलसम लेषी लेषाई लीनेदीने रोवकारी पुर्पक्षलाई तारीष नपर्ने र येक फेरा सामेल भयाको भगडिया गैह्र हाजीर भयामा वाकी म्याद टासी भौकाउने' व्यवस्था थियो ।

मुद्दा छिन्न ढिला हुने भएमा त्यस अदालतबाट म्यादमा सामेल हुने भगडियालाई 'सामेली' तथा 'फलाना कचहरीबाट दीयाको तारीष' लेखाई हाकिम र अड्डाको सहिछाप गरी दिनु पर्ने नियम बनाइयो । यसरी तयार गरिएको कागजमा भगडिया अदालतमा हाजिर हनुपर्ने दिन तथा समयसमेत उल्लेख गर्नु पर्दथ्यो । त्यतिमात्र नभएर भगडियालाई तोकिएको दिनको १० घडी चढ्दा अदालतमा हाजिर हुन लिखित निर्देशन दिनु पर्ने भयो । यी सबै प्रक्रियामा तयार गरिएका लिखतमा भगडियाको पनि हस्ताक्षर गराएर एक प्रति मिसिल अदालतमा राख्नु पर्दथ्यो ।

सनदमा अदालतबाट भगडियालाई तारिख दिने तथा हाजिर हुने सम्बन्धी प्रक्रियाको पनि उल्लेख गरिएको थियो । यस क्रममा जुन मितिमा अदालतमा मुद्दा परेको हो सोही मितिलाई आधार बनाएर 'दायेरी' किताब खडा गर्नु पर्ने थियो । दायेरी किताबमा मुद्दा दर्ता भएको मितिका आधारमा क्रमशः दर्ता गर्नु पर्ने र दर्ता गरिएको मुद्दाको सम्बन्धित मिसिलमा पनि सो दर्ता नम्बर लेख्नु पर्ने थियो । सोही मुद्दा दर्ता नम्बरका आधारमा भगडियालाई पुर्पक्षका लागि तारिख दिनु पर्ने थियो । अदालतले पनि एक दिनमा जति मुद्दाको कारबाही गर्न सकिने हो सोही आधारमा भगडियालाई तारिखमा बोलाउनु पर्दथ्यो । यसरी तारिख दिँदा भगडियाको घरबाट प्रमाणहरू बुझ्नु पर्ने भएमा त्यसका लागि ७ दिनदेखि १ महिनासम्मको तारिख दिनु पर्ने थियो । तारिखमा अदालत उपस्थित हुँदा भगडियाले साथमा ल्याउनु पर्ने आवश्यक सबै प्रमाणको विवरण उसलाई दिइने तारिखको पर्चामा उल्लेख गरिदिनु पर्दथ्यो । तारिख सम्बन्धी विस्तृत विवरण लेखिएको पर्चा लेखि भगडियालाई दिनुका साथै सो विवरणको अर्को प्रति तयार गरी भगडियाले बुझेको भनी निजको हस्ताक्षर गराएर मिसिलमा नै राख्नु पर्ने व्यवस्था मिलाइयो । तारिख दिइएको भगडियाका बारेमा अड्डाबाट नै केही कुरा बुझ्नु पर्ने भएमा तारिख दिइएको मिति पूर्व नै बुझ्नु पर्दथ्यो ।

निर्धारित तारिखमा सामेल नभई तारिख गुजार्ने भगडियाले अदालती बन्दोबस्तको ६६ नम्बरको ऐनबमोजिमको कारण भएको भए फेरी अर्को तारिख तोकिदिनु पर्दथ्यो । सो ऐन भन्दा बाहेक कारणबाट तारिख गुजारेको रहेछ भने त्यसका लागि म्याद रहन नसक्ने भएकाले अर्को तारिख तोकिदिनु पर्ने थियो । त्यस्तालाई म्याद टाँस्नु पर्दैनथ्यो । त्यस्तै यस्ता भगडियालाई अदालती बन्दोबस्तका ३२ नम्बरको ऐन

बमोजिम कारबाही गर्नु पर्ने थियो ।

तोकिएको तारिखमा हाजिर हुने भगडियाको मुद्दा भने सोही तारिखमा नछिनिने भएमा जति कारणबाट मुद्दा अड्काउ हुन्छ सोही कारणसमेत देखाई छुट्टै कागतमा लेखी हाकिमले सहिछाप गरी मिसिलमा राखी उल्लिखित नियमानुसार अर्को तारिख दिनु पर्ने थियो ।

अदालती बन्दोबस्तको ८६ नम्बरको ऐनअनुसार फौजदारी बाहेक अरु मुद्दामा दुई वर्षसम्म दुवै थरी भगडिया सामेल हुन नआएमा सो मुद्दा खारेज गर्नु पर्ने थियो । यद्यपि नयाँ ऐनअनुसार त्यस्ता भगडियालाई तारिखमा राखिने भएकाले फौजदारी बाहेकको मुद्दा पनि खारेज नगरिने भयो । वि.सं. १९६५ सालमा तर्जुमा गरिएको ल्हासा अदालतसँग सम्बन्धित सनद ल्हासा पुग्दासम्म सो अदालतबाट कतिपय मुद्दा छिन्न बाँकी रहेको हुन सक्थ्यो । त्यस बखतसम्म सम्बन्धित भगडियालाई अड्डामा नै बन्दीका रूपमा राखेर मुद्दाको किनारा लगाउनु पर्ने नियम थियो । विद्यमान सो नियम खारेज गरी सरकारले अब भने तारिखमा राखेर मुद्दा हेरिने नयाँ बन्दोबस्त थालनी गरेको थियो । सो नयाँ व्यवस्थाका बारेमा सम्बन्धित भगडियालाई जानकारी गराउन पनि अदालतलाई निर्देशन दिइएको थियो । त्यति मात्र नभएर अदालत सम्बन्धमा भएको नयाँ सनद ल्हासा अदालतमा पुगेको ३५ दिन भित्र भगडा भएका सम्बन्धित भगडिया अदालतमा सामेल हुन जानु पर्ने भयो । त्यस्तै अब भने अदालतले तोकेको तारिखमा सामेल भई मुद्दाको पुर्पक्ष गरिने कुरा भगडियाको जानकारीका लागि अदालतको तालुकमा रहेका प्रत्येक 'मौला' एवम् 'धुम' मा एक/एक प्रति इस्तिहार टाँस गराउन निर्देशन दिइयो । त्यस्तो सार्वजनिक जानकारीमा निर्धारित समय अर्थात ३५ दिन भित्र सम्बन्धित अड्डामा हाजिर हुन नजाने भगडियाको मुद्दा खारेज गरिने र खारेजीमा परेका मुद्दामाथि कुनै उजुर नलाग्ने कुरा पनि स्पष्ट पारियो । म्यादमा सामेल हुन जाने भगडियालाई अदालतबाट 'सामेली' लेखाई तारिख दिइने भयो । तारिख दिँदा भने माथि उल्लेख गरिएको नियमलाई पालना गर्नु पर्दथ्यो ।

तोकिएको म्यादभित्र सामेल हुन नजाने भगडियाको हकमा सरकारवादी हुने मुद्दा बाहेकलाई भगडिया पक्रनु नपर्ने भयो । त्यस्ता मुद्दाका प्रत्येक मिसिलमा 'षारेजी फैसला' लेखी हाकिमले सहिछाप गर्नु पर्दथ्यो । यसरी मुद्दा खारेज गरिएको छ महिनाभित्र भगडिया कराएर माथिल्लो निकायबाट मुद्दालाई 'हेरी दीनु' भन्ने प्रमाणका साथ सनद, प्रमाडीग/पुर्जी गराई अदालतमा पुगेका खण्डमा त्यस्तालाई तारिखमा राखी ऐनबमोजिम मुद्दा छिनिदिनु पर्दथ्यो । छ महिनाभित्र पनि सनद, प्रमाडीग/पुर्जी गराएर ल्याउन सकेन भने त्यस्ताको मुद्दाको कागज राख्नु पर्दैनथ्यो । भगडियाबाट प्रमाणका लागि दाखिल गरिएका सक्कल कागजपत्र 'लीन आयाको वषत् दीनु' भन्ने

जनाई 'षारेजी फैसला' मा हिफाजतसाथ राख्नु पर्ने कुरा सनदमा उल्लेख गरियो । खारेज गरिएको मुद्दासँग सम्बन्धित अन्य कागजका हकमा सो दर्ता गरिएको किताबमा 'कचावारी तायेदाती' लेखेर हाकिम तथा तहरिरको सहिछाप गर्नु पर्ने थियो । यसमा नगिचको अड्डाको साछि पनि राख्नु पर्ने व्यवस्था गरियो । यो प्रक्रिया पुरा गरेपछि त्यस्ता कागतलाई सढाई जलाउनु पर्दथ्यो ।

सरकारवादी नभएका मुद्दाको प्रमाण बुझ्दै बादी हाजिर नभएको र प्रमाण बुझेपछि बादी तथा प्रतिवादी हाजिर नभएका खण्डमा त्यस्ता मुद्दालाई 'षारेजी फैसला' लेखी खारेज गरिन्थ्यो । सरकार बादी हुने मुद्दामा भने भगडिया सामेल नभए पनि बुझ्नु पर्ने कुराहरू अड्डाबाट नै बुझेर ऐनबमोजिम अदालतले फैसला गर्नु पर्ने भयो ।

ल्हासा अदालतमा परेका मुद्दाका सम्बन्धमा त्यहाँका हाकिम/कारिन्दाले नेपाल सरकारलाई विस्तृत जानकारी दिनु पर्ने थियो । मुद्दा सम्बन्धी जानकारीमा खासगरी कति मुद्दा परेको, कति छिनिएका र कति बाँकी रहेका छन् भन्ने प्रत्येक वर्षको छुट्टाछुट्टै विवरण दिनु पर्दथ्यो । त्यस्तै मुद्दाको पुर्पक्षलाई थुनिएका मानिसको थुनिएको मितिसमेतको विस्तृत जानकारी दिनु पर्ने थियो । अदालतबाट छिनिएका मुद्दाको असुल गर्नु पर्ने नगदिको दर तथा लगतमा दर्ता गर्नु पर्ने जग्गाको लगत एवम् असुल बाँकीको रकम अर्थात अड्कसमेत स्पष्ट रूपमा देखिने गरी स्याहा तयार गर्नु पर्ने थियो । प्रत्येक महिनाको मास्केवारी महिना पुगेको सात दिन भित्र नेपाल सरकारको अपिल अड्डामा पठाउनु पर्दथ्यो । यहाँ उल्लेख्य सन्दर्भ के देखिन्छ भने अदालतमा जुन सालमा मुद्दा पर्न जान्छ सो मुद्दालाई सोही वर्ष भित्र छिन्नु पर्ने थियो । त्यस्तै कुनै पनि मानिसलाई तीन महिना भन्दा बढी समयका लागि थुन्न पनि पाइँदैनथ्यो । सो समयवधि भित्र नै सम्बन्धित मानिसको मुद्दा छिनिदिनु पर्दथ्यो । कथंकदाचित कुनै मानिसलाई तीन महिना भन्दा बढी समयसम्म थुनामा राखेमा वा कुनै मुद्दा परेको वर्ष नछिनिएर अर्को वर्षका लागि सो मुद्दाको कारबाही बाँकी रहेमा भने ल्हासा अदालतका हाकिम तथा कारिन्दालाई नेपाल सरकारको अपिल अदालतबाट कारबाही गरिने कुरा उल्लिखित सनदमा स्पष्ट पारियो ।

उपसंहार

भोटसँग पहिलो युद्धपछि नेपालले ल्हासामा प्रतिनिधि राख्न थालेको थियो । त्यस्ता प्रतिनिधिलाई कहिले 'वकिल' तथा कहिले 'नायेक/नइके' भनियो । वि.सं. १९१२ को सन्धिपछि राणाकालभर नेपाली प्रतिनिधिका रूपमा ल्हासामा वकिल पठाउने गरिएको थियो । भोटका विभिन्न शहरमा नेपाली व्यापारीले लामो समयदेखि आफ्नो व्यापार व्यवसाय

सञ्चालन गरेर बसेका थिए । सोही क्रममा उनीहरूको स्थानियसँग भगडा पनि हुने गर्दथ्यो । यस्ता भगडा एवम् बेमेल मिलाउनका लागि नेपाल सरकारले ल्हासामा एउटा अदालत नै स्थापना गरेको थियो । राणाकालको अन्त्यतिर छुट्टै अड्डाका रूपमा रहेको अदालत कहिले स्थापना गरिएको थियो भन्ने स्पष्ट छैन ।

ल्हासा स्थित नेपाली वकिल अड्डाको मातहतमा रहे तापनि राणाकालको मध्यतिर आइपुग्दा सो अदालतले न्याय सम्पादनमा छुट्टै अड्डाको हैसियतले काम गरेको थियो । डिड्डाको मातहतमा राखिएको सो अदालतबाट न्याय सम्पादनका

क्रममा विभिन्न नियम पालन गर्नु पर्दथ्यो । यहाँसम्म कि भगडियालाई सरकारको नियम जानकारी गराउन सार्वजनिक सूचना गर्नु पर्ने, अदालतका क्रियाकलापको विस्तृत लिखत विवरण राख्नु पर्ने एवम् न्याय सम्पादनसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण विवरण तथा आम्दानी, खर्चको लिखत जानकारी सरकारलाई बुझाउनु पर्ने थियो । यति हुँदाहुँदै पनि ल्हासामा स्थापना गरिएको अदालतलाई के कस्ता मुद्दा हेर्ने अख्तियारी दिइएको थियो एवम् नेपाल वकिल अड्डाले त्यसमा के कस्तो भूमिका निर्वाह गर्दथ्यो भन्ने कुरा प्रकाशमा नआएकाले सो सम्बन्धमा अझ अनुसन्धान गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

परिशिष्ट

ल्हासा अदालतका सालवसालका हाकिम तथा कारिन्दाका नाममा
वि.सं. १९६५ साल ज्येष्ठ २९ गते रोज ४ का दिन लेखिएको सात सवालको सनद

आगे ल्हासा अदालतका सालवसालका हाकिम कारिन्दाहरूके येथोचीत्त उप्रांत मोफसल् अडा अदालतवाट स्याहामा लेषी षर्च गरी आयाकोमा दाषीला जीम्मावारी षर्च वाहेक् मीन्हा लीनु पर्ने षुद षर्च गर्नु पर्ने विषयेको अैन सवाल सनद षारेज गरी अब उप्रांत षर्च गर्नु पर्ने स्मेत् तपसील्मा ठेकीवक्स्येको छ सो वमोजीम् ग नु भन्या ६१ साल पौष २८ गते रोज ४ का खड्ग नीसाना वमोजीम् ६१ साल फागुण २९ गते रोज २ मा दरवंदीको सनद गरीवक्स्येकोमा सो दरवंदीको सनद षारेज ग री तपसील वमोजीम्को षर्च ठेपी वक्स्येको छ सो ठेकीयाको षर्च जीम्मावारी ली अदा लत्का स्याहामा आम्दानी वाधी षर्च लेषने र ठेकीयाभंदा वढता षर्च गन्थौ भन्या मीन्हा हु न्या छैन अैन सवालको रीत पुन्याई भर्ना भै काम गरेको जबान्ले पकायाका तलव र मसलं द स्मेत् साविक्मा ली आयाका अडा अडावाट अैन सवालको रीत पुन्याई जीम्मावारी ल्या ई षाने षुवाउने षर्च गर्ने गरी जो चाहीन्या वेहोराको सनद गरी पठाईदीनु भन्या स्मेत् वेहोराको संम्वत् १९६४ साल चैत्र २३ गते रोज ७ का मीतीका खड्ग निसानाको सनद गरी वक्स्ये (को?) हुनाले सो वमोजीम् गर्नु भन्या ल्हासा अदालतका साल वसाल का हाकीम् कारी न्दाहरूका नाउमा सनद गरीवक्सनु पर्ने ठहराव्युं जो मर्जि हुकुम् भनी अपील अ डाका जज् अनंङ्गमान् सीले हाम्रा हजुरमा वीती पार्दा जाहेर भयो तसर्थ सो ठहराया वमोजीम् गन्या काम् गर.....

तपसील्

तेरूहासा अदालतके जम्मा मोहरु दुई हजार येक सये अठान्वे रुपैया	२१९८
हाकीम् कामदार कारिन्दाके	१९२३
डीड्डा १ के	१२००
ना. मुषीया १ के	२००
हवलदार १ के	१२७
सीपाही ३ के दर १२० ले	३६०
कौ १ के	३६
.....	
मसलंद कागत्. माड्. मसी. वस्ता. तेलवती स्मेतके जंमा मोहरु	२५

तेस अदालत्वाट कैदी धनुवाको सीधा षर्च दीनालाई गैह्र कैदी धनुवाको गतेका हीसावले मैन्हा दीन संमको हाजीर लेषन हुने गरी नामासी लेषी तेस्मा सीधा नपाउने र सीधा पाउने येस् येस्दर ले पाउने यो यो जवान् भन्या छुट्टा छुट्टै देषीने गरी मैन्हा मैन्हामा हाजीर फाराम षडागरी थप भया कैदी पुछ्छ (र ?) मा लेषी रो ज रोज भयाको कौदीको हाजीर चढाई छुट्टने भाग्ने मनेहरु को वेहोरा जनाई षारेजी चढाई रोज रोजको पाना पानामा हाजीरको मात्र जमा ताकी (?) तेस्मुनी हाकीम् हाकीम्को र तहरी रको स्मेत् स्हीछाप गरी सो सीधा पाउने फारामको हाजीर वमोजी म् चाहीने सीधा रोज रोज स्याहामा षर्च लेषदा साछीमा तहरी रको स्ही छाप गराई देहायेका दरबंदीले चाहीने सीधा मोहरु २५० जम्मामा नवढाई षर्च लेषी षुवाउनु वही बुभुदा सोही फाराम वमोजी म् मोजरा होला कैदी धनुवा वढी वर्ष दीनलाई सो लेषीयाका जम्माले पुग्येन भने जती पुग्येन फाट् षोली अपील अडा मार्फत् जाहेर गरी मीन्हा को सनद गराई लीनु धनुवालाई र कैदीलाई स्मेत् जवान् १ के रोज १ को काला मोहरु डेढमासाका दर्ले मैन्हा १ को काला मोहरु सात थान् ति न मासा ७॥ का दर्ले कैदी धनुवाके वर्ष १ के काला मोहरु थान् दुई स ये पचास्.....

२५०

विछ्छयौना संदुस् अधि लीयाका मीतीले ५ वर्ष पुग्येपछी देहायेका दर्ले ५/५ वर्षमा लीने मोहरु चौध
विछ्छयौना के
संदुस के

१४

१०

४

तेसअदालत्वाट नेल गलफदी हत्कडी बनाउनु पच्यो भन्या गाउ वजार मा चलेका भाउले भरसक् कीफायेत् गरी फलाम् षरीद गरी वानाउन लगाई लाग्येको षर्चको स्याहामा षर्च लेषी साल तमाम भयापछी साल तमामसंम्ममा जो षर्च भयाको अपील अड्डा मार्फत फाट् षोली जाहेर गरी मीन्हाको सनद गराई लीनु.....१

माथी लेषीयादेषी वाहेक् अरु षैषर्च गर्नु पर्दा मीन्हा मोजराको २ नम्बरका अैन् वमोजिम् षर्च नगरी नहुनेमा फुर्सत् भया पैले जाहेर गरी र फुर्सत् नभया मुनासीव माफीक् षर्च गरी वाटाका म्याद वाहेक् ३५ दीन भीत्र जाहेर गरी जवाफ् भया वमोजिम् गर्नु सो वमोजिम् म्याद भीत्र जाहेर गरेनौ भने षर्च भयाको स्मेत् मीन्हा पाउने छैन..... २

आज अधी दाषीला जीम्मावारी वाहेक षर्च गर्ने वीसयेका भयाका सवाल सनद गैह्र (कुमारी) चोकमा दाषील गरी सो मध्ये षर्च गर्ने पनी काम गर्ने पनी गोस्वारा यौटे सवाल सनद भयकोमा अब उप्रान्त यो सनद सवालले षर्च लेषी ल्यायो भन्ये मीन्हा पाउने छैन भन्या पीट्मा (कुमारी) चोक वाट लेषाई काम वाकी भया को सवाल सनद फीर्ता बुभुनी लीनु यो सनद पुग्येका अर्को मैन्हादेषी येही सनद वमोजिम् काम काज षर्च गर्ने गर्नु..... ३

अडा सारी चलान् भयाका कैदी थुनुवा षान नपाउन्यालाई रोजको १६
पैसाका दरले अडैका आम्दानी बाट षुवाई वर्ष दीनको जम्मा गरी साल तमा
म भयाका ३५ दीन भीत्र रपोट जाहेर गरी मीन्हाको सनद गराई लीनु..... ४

तेस्अदालत्वाट म्यादमा हाजीर हुने भगडियालाई सामेलसंम लेषी लेषा
ई लीनेदीने रोवकारी पुर्पक्षलाई तारीष नपर्ने र येक फेरा सामेल भयाको भ
गडीया गैब हाजीर भयामा वाकी म्याद टासी भीकाउने अैन भयाको मा भ
गडीया ई जुन रहि (?) मुद्दा छीन (ल्ल ?) ढीला हुने हुनाले अवप्रांत तेस्अदालत्वाट भनी म्या
दमा सामेल हुने भगडिया लाई सामेली लेषाई फलाना कचहरीवाट दीया
को तारीष भन्या लेषी हाकीम् र अडाको स्हीछाप गरी सोही कागजमा फलाना
दीन् १० घडी चढदा हाजीर हुनु भन्या लेषी भगडियालाई दी सो उदी सुनेको भग
डीयाको पनी कागज गराई मीसीलमा राषनु अडामा परेका भयाका मुद्दाको
मीती कमैले नंम्बर मीलाई लेषनु दायेरी कीताव षडागरी सो कीताव
मा दर्ता गरी मीसीलमा नंम्बर चढाई रोवकारी पुर्पक्ष गर्नालाई भगडिया सा
मेल हुने र हाकीमलाई पनी येस्दीन येती मुद्दाको कारवाई गर्नु पर्छ भन्या
याद हुनालाई दायेरी कीताव वमोजीम्का मीसीलको नंम्बर स्मेत् मीला
ई तारीषको छुट्टा कीताव षडागरी अडा फाजील हुने दीन वाहेक् गरी येक दीन
मा जती मुद्दाको कारवाई तये गर्न सकीने अन्जाम् पुग्छ उती मुद्दाको १ ता
रीष गर्ने गरी सोही कीतावमा मीलाई सो वमोजीम भगडियाको घर बुभनु पर्ने प्रमा
णको अतजाम्ले ७ दीनदेषी १ मैन्हासंम्मको तारीष मुकर गरी सो तारी
षमा भगरीयाले ली आउनु पर्ने प्रमाण जती हो सो प्रमाण स्मेत् ली आउनु भनी
भगडियालाई दीने तारीषको पर्चांमा पनी लेषी तारीष दी सो वमोजीम्को
भगडियाको स्हीछाप परेका नीस्सा मीसीलमा राषनु अडैवाट भीकी बुभनु पर्ने
प्रमाण पनी सो तारीषमा बुभनु सो तारीषमा रह्याका भगडियाले तोकी
याका तारीषमा सामेल नभै तारीष गुजाया भन्या अदालती वंदोवस्तका ६६ नंम्बर
का अैन वमोजीम्को कारं भया फेरी अर्को तारीष तोकी दीनु सो वमोजीम् का
कारन नपरी गुजारेकोमा तेस्को म्याद रहन सक्दैन अर्को तारीष तोकनु र
वाकी म्याद टास्नु स्मेत् पर्दैन अदालती वंदोवस्तका ३२ नंम्बरका अैन
वमोजीम् जो गर्नु पर्ने गर्नु तोकीयाका तारीषमा हाजीर हुनेका मुद्दा
सो तारीषमा नछीनीने भयामा जती कारंले अडकाउ हुन्छ सो कारं स्मेत देषा
ई छुट्टै कागत्मा लेषी हाकीम्ले स्ही छाप गरी मीसीलमा राषी माथि लेषी
याको रीत पुन्याई अर्को तारीष दीनु..... ५

अदालती वंदोवस्तका ८६ नंम्बरका अैनले फौजदारी वाहेक् अरु मुद्दाको दुवै
थर भगडिया २ वर्षसंम सामेल हुन नआयाको मुद्दा षारेज गर्नु पर्ने हो तापनी
अव उप्रांत तारीषमा रहने भयाको हुनाले सो वमोजीम् गर्नु पर्दैन यो
सनद पुगयेका मीतीतक् नछीनी वाकी रह्याका मुद्दा जतीछं सो मुद्दा
मा अडामा सामेल रह्याका भगडियालाई अव उप्रान्त तारीषमा रही पु
र्पक्ष गर्नु पर्ने भयाको थाहा हुना नीमीत्त अघी भगडियालाई तारीषमा
नराषी सामेल हुन आयाका वषत् पुर्पक्ष गर्ने अैन रीत भयाकोमा
अव उप्रान्त तारीषमा रही पुर्पक्ष गर्नु पर्ने भयाको हुनाले जुन् जुन् अडा
मा भगडा मुडी (?) रह्याका रैती दुनीजाले आजका ३५ दीन भीत्र आफ्नु
भगडा भयाका अडामा सामेल हुन जानु र सो मुद्दाहरुमा अडा

वाट तारीष दी सो तारीषमा सामेल् भै पुर्पक्षे हुनेछ सो म्याद भी
 त्र सामेल् हुन गयेनौ भन्या अधी परेका मुद्दा पारेज हुनेछ सो पारे
 ज भयामा तीमीहरुका उजुर लाग्ने छैन भन्या बेहोरा को इस्तेहा
 र लेपी तेस अदालतका तालुकमा जती मौला थुं छन् मौला थुं
 पीक्षे १/१ प्रती ईस्तीहार टासी दीनु र सो म्याद भीत्र सामेल् हु
 न आजने भ्रगडियालाई सामेली लेषाई माथि ५ दफामा ले
 षीया वमोजीम् को रीत पुन्याई तारीषमा राषनु सो म्याद भीत्र
 सामेल हुन नआउन्त्या भ्रगडियाका हकमा सर्कार वादी हुने मुद्दा
 वाहेक् मावाको (?) म्याद टासनु र भ्रगडिया पक्रनु स्मेत पदैन मीसी
 लै पीछे पारेजी फैसला लेपी हाकीम्को स्हीछाप गरी दीनु सो पारेज
 भयाको मुद्दामा पारेज भयाका ६ महीना भीत्र भ्रगडियाले कराई जगा
 ई हेरी दीनु भन्या प्रमान् ली सनद पुर्जि गराई ल्यायो भन्या तारीषमा रा
 षी अैन वमोजिम् गरी छीनीदीनु सो म्याद संम पनी उजुर गरी
 सनद प्रमांगी पुर्जि गराई ल्याउन सकेन भन्या सो मुद्दाको कागज रा
 षनु पदैन भ्रगडिया वाट प्रमाणलाई दाषील भयाका सकल काग
 ज पत्रलीन आयाको वषत् दीनु भन्या जनाई पारेजी फैसला का सा
 ट् हीफाजत् साट् राषनु अरु कागजको कीतावमा कचावारी ता
 येदाती लेपी हाकीमको र तहरीरको स्ही छाप गरी नगीचको अडा सा
 छी राषी काम नलाग्ने गरी सढाई जलाई दीनु तायेदातीमा साछी वस्ने
 अडाको पनी स्हीछाप गराई सो तायेदाती कीताव अदली बदली हुदा बुभु बुभार
 थमा स्मेत् चलाउनु तारीषमा रहेका सो मुद्दामा पनी सर्कार वादी
 वाहेकमा प्रमाण बुभुदै वादी गैर हाजीर भयाकोमा र प्रमाण बुभु
 पछी दुवै थर गैर हाजीर भयाकोमा पारेजी फैसला लेपी पारेज गरी
 सो मुद्दाहरुमा पनी माथी लेषीया वमोजीम् गर्नु सर्कार वादी हुने मुद्दामा
 भने भ्रगडिया सामेल् नभया पनी अडैवाट जो बुभुनु पर्ने अैन वमोजीम्
 बुभुी फैसला गर्नु.....६

तेस्अदालत्मा परेको मुद्दाको परे छीनेको र वाकीको स्मेत् जम्मा सा
 लवसाल्को छुट्टाछुट्टै देषीने र पुर्पक्षलाई थुनीयाका मानीस
 को थुनीयाको मीतीस्मेत् देषीने औ छीनेका मुद्दाका असुल् गर्नु
 पर्ने नगदीकै दर लगत्मा दर्नु पर्ने जग्गाको स्मेत लगत् असुल् वाकीको
 अंक स्मेत् देषीने गरी मैन्हा मैन्हाको मास्केवारी मैन्हा पुग्येका ७ दीन्
 भीत्र अपील अडामा पठाई दीनु येकासाल्को मुद्दा अर्को सालसंम नछी
 नी वाकी रहेको देषीयामा र ३ मैन्हासंम मानीस् थुनीयाको देषीयामा
 अपील अडावाट तिमिहरुलाई सजाये हुनेछ.....७

इति संभवत् १९६५ साल ज्येष्ठ २९ गते रोज ४ शुभम्.....

सुमतित्रको नाममा गलत मान्यताको हावी अब अन्त हुनुपर्छ

- श्यामसुन्दर राजवंशी

प्रस्तुत लेखमा बेलायतको ब्रिटिश म्युजियममा रहेको सुमतित्रको उद्धारण र नेपालको राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको सुमतित्रको उद्धारणका आधारमा लिच्छविकालमा चलेको संवत् शक संवत् र मानदेव संवत् भन्ने जुन किसिमको हल्ला फैलाई आएको हो ती सबै फजुल गफ मात्रै हुन्। लिच्छविकालमा चलेको संवत्को विषयमा निर्णय गर्न लिच्छविकालका अभिलेखहरु नै प्रयाप्त प्रमाणहरु हुन्। सुमतित्रको कुनै प्रयोजन आवश्यक छैन भन्ने विस्तृत व्याख्या प्रस्तुत लेखमा छ।

मध्यकालीन भुजिमोल लिपिमा लिपिवद्ध गरिएको सुमतित्र नामक ग्रन्थको आडमा लिच्छविकालमा दुई थरी संवत् चलेको धारणालाई पृष्ठपोषण गर्न खोज्दै आएको पाइन्छ। ती दुई थरी संवत् भनेका पहिलो शक संवत् र दोस्रो मानदेव संवत् भन्न खोज्दै आएको हो। भुजिमोल लिपिमा लेखिएको सुमतित्रको एक प्रति बेलायतको ब्रिटिश म्युजियममा छ भन्ने जानकारी विभिन्न पुस्तक पत्रपत्रिकाबाट थाहा पाएको हो भने अर्को प्रति नेपालको राष्ट्रिय अभिलेखालयमा सुरक्षित रहेको छ। जहाँ सुकै रहेको ती सुमतित्र बारे नामोच्चारण गरिए तापनि “शक ४९८ बाट उठेको मानदेव संवत् ३०४ वर्ष चल्यो” भनेका कुरालाई मात्र महत्त्व दिइ सरोकारको विषय बनाउदै आएको प्रष्ट छ। यसरी सरोकारको विषय बनेको सुमतित्रको सार तत्त्व नेपालको वास्तविक ऐतिहासिक धरातलमा घुलनशील नभएकाले त्यो केवल ओठे गफ मात्रै हो भन्नु कुनै अत्युक्ति नहोला। तैपनि बेलाबेलामा सुमतित्रको विभिन्न धाक धक्कहरु देख्न सुन्न पाइरहेका छन्।

हाल सम्म प्रचारमा आइसकेको जानकारी अनुसार सुमतित्रको सामान्य परिचय यस्तो छ। प्राप्त भएका दुवै सुमतित्र ताडपत्रमा मध्यकालीन भुजिमोल लिपिले लिपिवद्ध गरिएको छ। नेपालको राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको सुमतित्र वि.सं १४३१ मा सारिएको भन्ने गरेका

छन् भने बेलायतमा रहेको चाँही अफ १९ वर्ष अघि वि.सं १४१२ मा सारेर सिध्याएको भनेका छन्। नेपालमा रहेको प्रति ६२ पत्र संख्या सम्म एक व्यक्तिको हस्त लेखन देखिन्छ भने त्यस उपरान्तकोमा पत्र संख्या अज्ञात्मक दिइएको छ। यसरी ग्रन्थ सार्दा दुई थरीको हस्तलिपि भएकोले दुई जनाले सारेर सिध्याएको भन्न सकिन्छ। भन्नालाई सुमतित्रको मूल ग्रन्थ नेपाल खाल्डो भित्र रचना भएको र वि.सं ६३३ देखि वि.सं ९३७ बिच कुनै बेला लेखियो भन्छन्। तापनि लिच्छवि लिपिमा लेखिएको मूल ग्रन्थ भेटिएको चाही होइन। मुख्यतः सुमतित्रको मुख्य सरोकारको विषय बनाएर ध्यान केन्द्रित गराई आएको कुरा “शक ४९८ बाट उठेको मानदेव संवत् ३०४ वर्ष चल्यो” भन्ने माथि रहेको हुँदा बेलायतमा रहेको सुमतित्र कसले हेर्नो कसले हेरेन संग सम्बन्धित नै होइन र यसले कुनै माने राख्दैन। जसले सुमतित्रलाई नजिक बाट हेरे उनीहरु बाट प्रस्तुत गरेका उद्धारण यसप्रकार छः
बेलायतको ब्रिटिश म्युजियममा रहेको सुमतित्रको उद्धारण यस्तो छः जस्तै

सेषा युताश्च कृत अम्बरामिन ३०४

श्री मानदेवाब्द प्रयुज्यमाना

एतानि पिण्ड कलिबर्षमाहुः॥

यही उद्धारणलाई विदेशी विद्वानहरु सेसिल वेण्डाल, काशीप्रसाद जायसवाल, श्री राम गोयल आदिले उल्लेख गरे। यसको मतलव मानदेव संवत् ३०४ वर्ष चल्यो भन्नेलाई नै मुख्य केन्द्र बिन्दु बनाएको प्रष्ट छ।

त्यसतै गरी नेपालको राष्ट्रिय अभिलेखालयमा सुरक्षित रहेको सुमतित्रको उद्धारण यसप्रकार छ -

जातो दुर्योधनो राजा कलि - प्रवर्त्तते।

युधिष्ठिरो महाराजो दुर्योधन स्तयोःपि वा।

उभौ राजौ सहस्रेब्दे वर्षन्तु सम्प्रवर्त्तति।

नन्द राज्यं शताष्टञ्च चन्द्र गुप्तस्ततोपरे

राज्यङ्करोति तेनापि द्वात्रिंशच्चाधिकं शतम् ।

राजा शूद्रकदेवश्च वर्ष सप्ताविध चाश्विनौ

शक राजा ततो पश्चाद्दसुरन्धकृतन्तथा ।

इत्येते - षितमह्यं जया राजा क्रमेण तु

- - कृत अम्बरागि - - -

१ मानदेवाब्द प्रयुज्यमाना एतानि पिण्ड - -

वीर पुस्तकालय चौथो ५७ संख्याको सुमतितन्त्र (ताडपत्र २ ख पत्र) युधिष्ठिर दुर्जोधन उभो राज्याब्द २००० नन्द राज्याब्द ८०० चन्द्रगुप्त राज्याब्द १३२ सुद्रकदेव राज्याब्द २४७ शक राज्याब्द ४९८ मानदेवस्य राज्याब्द ३०४

(ताडपत्र । यहाँ पत्र संख्या देखिदैन)

(लिच्छविकालमा चलेका संवत्- पृष्ठ १६-१७)

यही उद्धरणलाई काशीप्रसाद जायसवाल, ज्ञानमणि नेपाल, शंकरमान राजवंशी देवीप्रसाद लंसाल, डिल्लीरमण रेग्मी लगायत संशोधन मण्डलले पनि उल्लेख गरे । यसको मतलव पनि मानदेव संवत् ३०४ वर्ष चल्थो भन्नेलाई नै मुख्य केन्द्र विन्दु बनाएको प्रष्ट छ ।

यसरी सुमतितन्त्र अनुसार शक ४९८ बाट उठेको मानदेव संवत् ३०४ वर्ष चल्थो भन्ने जुन मूल केन्द्र विन्दु हो । यही विन्दु नै नेपालको ऐतिहासिक परिवेशमा औचित्यहीन भएपछि सुमतितन्त्रको औचित्य बाँकी रह्यो के त भन्ने नै मुख्य सवाल हो । यसबारे थप विस्तृत विवरण प्रस्तुत गर्न चाहन्छु ।

लिच्छविकालमा चलेको संवत् दुई थरि होइनन्

लिच्छविकालको संवत् ५२० को खोपासीको अभिलेख भेटिए पछि एकै चोटी संवत् ५२६ को दुइटा अभिलेखहरू भेटिए । संवत् ५२६ वैशाखको अभिलेख धापासीको हो भने संवत् ५२६ आश्विनको लेले हो । त्यसपछि संवत् ५२७ र संवत् ५२८ को अभिलेख हालसम्म एउटा पनि भेटिएको छैन । त्यसपछि संवत् ५२९ को अभिलेख बुङ्मतीमा भेटियो त्यसको लगत्तै संवत् ५३० को अभिलेख हाँडीगाउँमा संवत् ५३१ को अभिलेख तिस्तुङ, भक्तपुर इनायटोल, पाटन चक्रवहिल र चाँगुको भेटियो । संवत् ५३२ को अभिलेख हाँडीगाउँ र साँगामा भेटियो । त्यसपछि संवत् ५३३ को अभिलेख भेटिएन र संवत् ५३४ अभिलेख पाटन सुनधारामा भेटियो । त्यसपछि संवत् ५३५ को अभिलेख काठमाडौँको ज्यावहालमा र संवत् ५३६ को अभिलेख गोकर्ण बालुवा गाउँमा भेटिएको कुरा त सर्वविदित नै छ । त्यसपछि संवत् ५३७ को अभिलेख तौखेलमा पाइयो भने संवत् ५३८ को अभिलेख भेटिएन । फेरि संवत् ५३९ को अभिलेख देउपाटनमा भेटियो । यसको मतलव प्रत्येक सालै पिच्छेको एउटा न एउटा अभिलेख भेटिदैनै पर्दछ भन्ने जरुरी नभएकोले संवत् ५२७ र ५२८ को अभिलेख नभेटिएको मात्र हो ।

नेपालमा बोलीचालीको व्यवहारिक प्रचलन यो पाइन्छ कि वि.सं २००७ सालको प्रजातन्त्रलाई ७ सालको प्रजातन्त्र भन्दछौं । वि.सं २०१७ को पंचायती व्यवस्था लादेकोलाई १७ सालको भन्दछौं । वि.सं २०३७ सालमा भएको जनमत संग्रहलाई ३७ सालको जनमत संग्रह भन्दछौं । वि.सं २०४६ को प्रथम जनआन्दोलनलाई ४६ सालको जनआन्दोलन भन्दछौं त्यस्तै गरी २०६२/२०६३ को दोस्रो जनआन्दोलनलाई ६२/६३ को जनआन्दोलन भन्दछौं ।

यसमा किन यसो भनियो त भन्ने सवालै होइन । त्यस्तै गरी व्यवहारिक रूपमा छोटकरीले भन्ने चलन लिच्छविकालमा पनि चलेको थियो भन्ने कुराको दृष्टान्त हामीले संवत् ५२९ लाई २९ मात्र लेखेको त्यस्तै गरी ५३० लाई ३० मात्र भनेको, ५३१ लाई ३१ मात्र भनेको ५३२ लाई ३२ मात्र भनेको र ५३४ लाई ३४ मात्र भनियो । फेरी ५३५ र ५३६ लाई ३५ र ३६ भनेर छोटकरीमा नगरीकनै व्यवहार भएको पाइयो । यसको मतलव छोटकरीमा व्यवहार गर्नुपर्ने वाध्यात्मक स्थिति चाही त्यतिवेला पनि होइन भन्ने नै बोध हुन्छ । यसलाई यतिले चित्त बुझ्न भने संवत् ३१ को अभिलेखहरूमा कही अधिमास उल्लेख भएको कुनैमा वार नक्षत्र समेत उल्लेख आएकोलाई हिसाब गरेर हेर्न सकिन्छ भने संवत् ३४ को अभिलेखमा पनि अधिमासको उल्लेख छ र संवत् ५३६ को अभिलेखमा पनि अधिमासको उल्लेख आएकोलाई मध्यनजर गरी हिसाब गरी हेर्न सकिने कुरा हो ।

अंशुवर्माको पालामा देखिएको संवत् २९ मानदेव संवत् होइनन्

संवत् ५२६ को धापासीको अभिलेखमा "श्री महासामन्तांशुवर्मणा मां विज्ञाप्य" लेखिनु र संवत् ५२६ को लेलेको अभिलेखमा "श्री महासामन्तांशुवर्मा स्मदनुमोदनया" लेखिएबाट त्यतिवेला इतिहासमा राजनैतिक परिवर्तनको संकेत देखापर्दछ । किनभने अधिल्लो अभिलेखमा मां विज्ञाप्य भनेर हामीमा जाहेर गरेरमात्र सनद जारी गर्नु भन्ने आदेश देखिन्छ भने पछिल्लोमा अंशुवर्मा जेगछं त्यसमा हाम्रो अनुमोदन हुनेछ भन्ने भाषाले अंशुवर्मा धेरै अधिकार आइसकेको प्रष्ट देखिन्छ । यतिवेला संवत् ५२७ र ५२८ को अभिलेख भेटिएन भन्दैमा संवत् २९ लाई नै ५२७ हो भनी मान्नु गम्भिर भूल हो । फेरि ५२७ मा २९ घटाउदा ४९८ आएकोलाई शक संवत् ४९८ सम्म चल्थो त्यसपछि मानदेव संवत् चल्थो भन्दै सुमतितन्त्रमा यही कुरा लेखेको छ भनेर गलत धारणा स्थापना गरियो यसैलाई अहिले विद्यार्थीहरूले पनि शिरोपर गरेर बस्नुपर्दछ भनी ठान्नु हुँदैन । गलत कुरा जहिले पनि गलत नै हुन्छ र सत्य कुरा जहिले पनि सत्य नै हुन्छ ।

सुमतितन्त्रलाई पछ्याउनेहरूले संवत् ५२७ बाट २९ घटाउँदा ४९८ आउनु । यता सुमतितन्त्रमा अहर्गण ल्याउने

प्रकरणमा नेपाल संवत्मा ८०२ जोडे शक आउछ भन्ने तिर पनि ध्यान गएपछि ८०२ बाट ४९८ घटाउँदा ३०४ वर्ष आएको देखा साथ ३०४ वर्ष मानदेव संवत् चल्थो भनी मान्न उपयुक्त ठाने । यसरी कालक्रम ठ्याक्कै मिलाएको जस्तो देखेर इतिहासका मर्मज्ञ भनाउदाहरु आँखा चिम्ली यसलाई पछ्याउँदै आएको मात्र हो । वास्तवमा यो सही होइन ।

किनभने नेपालसंवत्मा ८०२ जोड्दा आउने एक थरी प्राचीन संवत् नेपालमा अस्तित्वमा रहेको हुँदा कालान्तरमा यसलाई शाके संवत् भने र यसलाई शक संवत् पनि भने । शाके र शक एउटै पनि भने त्यसको प्रशङ्का बेग्लै छ । यता फेरि नेपालसंवत्मा ८००-८०१ जोडेर आउने शक संवत् पनि अस्तित्वमा रहेको देखापरेछ । विद्वानहरुको माफ्र आज मात्र होइन शदियौ अघि देखिनै दुई थरी अस्तित्वलाई एउटै मानेर शक र शाके एउटै हुन् भन्न थालेदेखि संवत् विषयमा समस्या जटिल बन्दै गएको छर्लङ्ग हुन्छ । यहाँ तिर दुई थरी संवत् देख्नु नै मुख्य समस्याको कारण हो भन्न सकिन्छ ।

नेपाल संवत्मा ८०२ जोड्नु पर्ने संवत् को अस्तित्व

नेपाल संवत् कार्तिक शुक्ल प्रतिपदाको दिन फेरिने संवत् हो । लिच्छविकालमा व्यवहार भएको संवत् पनि कार्तिक शुक्लप्रतिपदा बाटै फेरिने भएको हुनाले नेपालसंवत्मा ८०२ जोड्ना साथ लिच्छविकालमा व्यवहार भएको संवत् आउने हो । त्यो शक संवत् आएको होइन । प्राचीन समयमा इशाको दोस्रो शताब्दी तिरको राजा जयवर्माको संवत् १०७ को अभिलेख भेटियो । जुन अभिलेखमा अंकित संवत् १०७ लाई नेपाल संवत् भन्दा ८०२ वर्ष पूर्वको संवत् भन्नु पर्दछ । यसलाई कसैले लिच्छवि संवत् भने किनकि लिच्छविकालको लिपि लिच्छवि लिपि भन्नु हुन्छ लिच्छविकालको संवत् लिच्छवि संवत् भन्नु मा खासै आपत्ति नदेखेकोले मात्र हो । यसलाई साँच्चै भन्नु पर्दा प्राचीन नेपाल संवत् भन्नु बढी सान्दर्भिक ठान्दछु । तर यसलाई शक संवत् मान्नु चाही गम्भीर भूल गर्नु हो ।

त्यही संवत् १०७ को क्रम को संवत् ३८१ को अभिलेख पशुपति प्रांगणमा भेटियो । यसकै क्रममा संवत् ३८६ को प्रसिद्ध अभिलेख चाँगुनारायणको स्तंभ लेख हो । चाँगुनारायणको यस अभिलेखमा पनि वार नक्षत्र एवम् महुर्त समेतको उल्लेख आइरहेको छ तर त्यसको हिसाव परीक्षा कुनै नगरीकनै यसलाई शक ३८६ भन्दै अन्धाधुन्ध तवरले सकाउँदै आएको छ । वास्तवमा यो संवत् ३८६ कार्तिक शुक्ल प्रतिपदा बाट शुरु भएर आएको हुनाले शक ३८४ को कार्तिक देखि शक ३८५ को आश्विन सम्म रहन्छ । अभिलेखमा ज्येष्ठ शुक्ल प्रतिपदा आइतवार रोहिणी नक्षत्र उल्लेखलाई तदनुसार शक ३८५ ज्येष्ठ शुक्ल प्रतिपदा आइतवार मिल्न आउछ । संवत्

३८६ लाई शक मान्दा वार नक्षत्र केही पनि मिल्न आउदैन । यतातिर कसैको ध्यानै गएको छैन ।

नेपाल संवत्मा ८०० र ८०१ जोड्नु पर्ने संवत्को अस्तित्व

नेपाल संवत् कार्तिक शुक्ल प्रतिपदामा फेरिने संवत् हो भने शक संवत् चैत्र शुक्ल प्रतिपदामा फेरिने संवत् हो । त्यही भएर कार्तिकमा नेपाल संवत् फेरि सक्ने तर शक संवत् फेरिको नहुने हुँदा कार्तिक देखि फागुन सम्म ८०० जोडे शक संवत्को अंक आउने र चैत्र देखि शक संवत् पनि फेरि सक्ने हुँदा चैत्र देखि आश्विन सम्म ८०१ जोडेपछि शक संवत्को अंक आउने रहेको हो । इतिहासमा कलम चलाउनेहरु सबै लाई थाहा छ नेपाल संवत्को शुरुवात इस्वी संवत् ८७९ अक्टोबर २० तारिख देखि भएको हो । इस्वीमा ७८ घटाए शक आउछ त्यही शकमा १३५ जोडे विक्रमसंवत् आउने हुँदा ८७९-७८ गर्दा शक ८०१ । शक ८०१+ १३५ गर्दा विक्रमसंवत् ९३६ आउछ । यो हिसावबाट पनि प्रष्ट रूपले भन्न सकिन्छ कि नेपालसंवत्मा ८०० र ८०१ जोड्दा आउने संवत्को अंकलाई शक संवत् भन्ने हो । तर नेपालसंवत्मा जहिले पनि ८०२ जोड्नेलाई शक संवत् भन्न पाइदैन । यदि सुमतित्रले भन्यो भन्दैमा पनि पाइने होइन । यी दुई थरी संवत् पृथक पृथक अस्वित्व बाट श्रुजित संवत्लाई दुइटा अलग होइन एउटै हो भन्दै एउटै दुगोमा हाल्ने काम इतिहास मर्मज्ञहरुले गर्नु भएन । त्यसकारण लिच्छविकालमा जुन ५२९ लाई संवत् २९ मात्र भनेर सम्बोधन गरियो त्यसरी २९ गरिएकोलाई मानदेवसंवत् मान्नु गलत हो र ५२९ लाई शकसंवत् मान्नु पनि गलत हो । त्यसैले संवत् २९ भनेको नेपाल संवत् आरम्भ हुनु भन्दा ८०२ वर्ष अघि बाट आरम्भ भएर आएको संवत् ५२९ को छोटकरी बोलेको संवत् हो । अतः प्राचीन नेपाल संवत् ५२९ को संक्षिप्त रूप हो । सुमतित्रले कुवाटो तिर दोन्याएको आधारमा संवत् २९ लाई मानदेव संवत् मान्नु इतिहासको सही बाटो बाट विचलित हुनु हो ।

मानदेव संवत् ३०४ वर्ष चल्थो भन्नु नै गलत मान्यता हो

कागले कान लग्यो भन्नु र सुमतित्रले मानदेव संवत् ३०४ वर्ष चल्थो भन्नु एउटै जस्तै हो । कागले कान लग्यो भन्दा पहिले कान छाम्नु बुद्धिमत्ता हो भने भैँ सुमतित्रले मानदेवसंवत् ३०४ वर्ष चल्थो भन्दै गर्दा आँखा चिम्ली पत्याएर वस्नु ठीक होइन । कान छामे भैँ इतिहास छामेर हेर्नु आवश्यक छ ।

यदि सहोत्तर तत्र नामक सुश्रुत ग्रन्थको पुष्पिका वाक्यमा अंकित संवत् मानदेव संवत् ३०१ हो र मानदेवसंवत् ३०४ वर्ष चलेको हो जस्तो लाग्दो हो भने त्यही ३०१ वैशाखलाई

शक ८०० वैशाख हुन्छ भनी स्वीकारनुलाई आश्चर्य भन्नु पर्दछ। जब शक ८०० वैशाखमा मानदेवसंवत् ३०१ वैशाख हुन्छ भने शक ८०१ कार्तिक पुगदै मानदेवसंवत् चाही ३०१ देखि ३०४ सम्म एकै चोटी व्यतीत भयो कसरी ? सामान्यतया बुझ्ने मान्छे कसैले पनि यो पत्याउदैन किनकि त्यो असंभव छ। दिन गन्तीमा चाहे शक संवत् चाहे नेपालसंवत्, चाहे मानदेवसंवत् नै पनि डेढ वर्ष सबैको बराबर हुनु पर्नेमा शक संवत्को डेढवर्षमा मानदेवसंवत् चाही एकै चोटी ३०१, ३०२, ३०३, र ३०४ भुक्त भयो भन्दा यही कुरा सुमतित्रले मान्यो भन्दैमा हामीले त्यस्तो गलत मान्यतालाई प्रश्रय दिइराख्ने किन ? त्यो जरुरी छैन।

जब शक ८०१ कार्तिक शुक्ल प्रतिपदामा नेपाल संवत्को आरम्भ भएको देखेपछि शक ८०० वैशाख भनेको दिनगन्तीमा मात्रै डेढवर्ष अधि हो। यसरी डेढवर्ष अधि मानदेव संवत् ३०१ वैशाख थियो भन्न सक्नेले मानदेव संवत् ३०४ वर्ष चल्थो भन्न सक्थो कसरी ? यो त असंभवको हदै पार गर्थो भन्न सकिन्छ। यसता अनर्थ कुरा शास्त्रले भन्यो भन्दैमा पत्याउने विषय नै होइन।

जसरी मानदेव संवत् गलत छ त्यसरी नै शकसंवत् पनि गलत

लिच्छविकालमा संवत् ५२७ र ५२८ को अभिलेख नभेटिएकोमा सुमतित्रका धारणा पछ्याएकाहरूले अशुवर्माको बुडमतीको अभिलेखको संवत् २९ लाई मानदेव संवत् मान्नुको साथै यसलाई संवत् ५२६ पछिको संवत् ५२७ को अभिलेख भनेर माने। त्यही संवत् ५२७ मा २९ घटाएर ४९८ आएको देखेपछि र सुमतित्रमा अहर्गण ल्याउने विधिमा नेपालसंवत्मा ८०२ जोडे शक संवत् आउछ भन्ने समेत देखेपछि ८०२ बाट ४९८ घटाउँदा ३०४ वर्ष जुन आयो त्यसलाई मानदेव संवत् त्यतिवर्ष चल्थो भन्ने कुरा ठीक ठानेर ठोकुवा गरे कालान्तरमा अन्यविद्वानहरूले दाँयाबाँया कतै नहेरी सुमतित्रमा लेखेको कुरा ठीक माने।

तर सुमतित्रलाई यसरी अन्धाधुन्धले पछ्याए पनि नेपाल संवत्मा आएर नराम्रो संग चिप्लिन पुग्छ भन्ने होसै भएन। फलस्वरूप सुमतित्रको धारणालाई अंगीकार गर्नेहरू नेपालसंवत्को आरम्भ वि.सं. ९३७ कार्तिकमा भएको हो र शक ८०२ कार्तिकमा भएको भन्नेमा जोड दिन थाले।

अन्ततोगत्वा विडम्बनालाई टुलुटुलु हेर्नु पर्‍यो यो कि नेपालसंवत्को आरम्भको दिन ९३७ कार्तिक भने पनि ठीक वि.सं. ९३६ कार्तिक भने पनि ठीक। शक ८०१ भनेपनि ठीक शक ८०२ भने पनि ठीक त्यसतै गरी इश्वी ८७९ भने पनि ठीक इश्वी ८८० भने पनि ठीक भनेर मानेको भयो। नेपालमा अनुसन्धान गर्ने विद्वानहरू थुप्रै देखापरे तर उनीहरू यो भने

पनि ठीक त्यो भने पनि ठीक मै चित्त बुझाएर बस्न पुगे। के यस्तो चाला भइ रहनु ठीक हो त ? एउटा प्रश्न भयो।

फेरि सुमतित्र नै अंगीकार गर्दा पनि अर्को ठाउँमा चिप्लिन पुगेको ठाउँ आए। लिच्छविकालमा दुई थरि संवत् चले त भनियो ती दुवै थरि संवत् कार्तिक शुक्ल प्रतिपदाबाट उठेर आएको मान्ने पर्‍यो। किनभने लिच्छविकालका अभिलेखहरूले नै प्रष्ट पारी सक्थो कि लिच्छविकालको संवत् कार्तिकादि हुन्। जब संवत् २९ लाई मानदेव संवत् मान्दा त्यसको समानान्तर शक बनाउन २९+४९८ गर्दा शक ५२७ गर्न पुगे। संवत् ५२६ सम्मलाई शक मानेपछि संवत् २९ लाई शक ५२७ मान्नु पुगे। जब संवत् ३१ को चाँगुको गरुड कवच अभिलेखमा वार नक्षत्र समेत उल्लेख आउनु र संवत् ३१ कै भक्तपुर इनायटोलको अभिलेखमा त्यो वर्ष अधिमास परेको समेत देखे पछि गणना गरेर हेर्ने आधार बन्न पुगे। तब गणना गर्ने गणकलाई ३१+४९८ गरेर शक ५२९ बनाएर प्रस्तुत हुन अपठ्यारो पर्‍यो। त्यो अपठ्यारो भनेको लिच्छविकालमा चलेको संवत् कार्तिकादि भएपछि शक ५२९ पनि कार्तिकादि मानेर प्रस्तुत हुन बाध्य परेकोले हो। तर यो तरिकाले प्रस्तुत हुन खोज्दा कुनै हालतमा अधिमास परेको देखाउन सकिने स्थिति भएन। त्यतिबेला गणकले लिच्छविकालमा चलेको संवत्हरू कार्तिकादि हुन् भनेर ठाउँठाउँमा बोली पनि सकेको हुँदा संवत् ३१ मा ४९८ जोडेर शक ५२९ बनाएर हिसाव गर्न सम्भव नै नभए पछि पाठकहरूको ध्यान अन्तै मोड्ने दाउ बाहेक अरु भएन। तर सुमतित्रको उद्धरण प्रकरणहरू बेलायतमा रहेको र नेपालमा रहेको दुवै मा पनि विक्रम संवत्को उल्लेख छैन। तैपनि शक संवत्मा १३५ जोडे विक्रमसंवत् आउनेलाई आधार बनाई शक ४९८+१३५ गर्दा वि.सं. ६३३ आएकोलाई आधारबनाइ। संवत् ३१ मा ६३३ जोडेर विक्रमसंवत् ६६४ बनेको तिर ध्यान मोड्न पुगे भन्ने कुरा गणनाको रीतमा देखाउन पुगे।

एकातिर सुमतित्रको आधारमा लिच्छविकालमा दुई थरि संवत् चले त्यसमा एउटा शक संवत् र अर्को मानदेव संवत् भनेर दुवै संवत्को अस्तित्व देखाउन खोज्ने र अर्को तिर संवत् ३१ लाई शक संवत् बनाउन ३१+४९८ गर्ने तिर चटक बाटो छोडी संवत् ३१ मा ६३३ जोडी वि.सं. ६६४ बनाउने उद्योगमा लागे यो कुरा गणनाको तरिका प्रस्तुत गर्दा देखाइएको छ।

विडम्बना यही कि नेपालमा प्राचीन इतिहासको विषयमा अनुसन्धान गर्ने एवं कलम चलाएका विद्वानहरू थुप्रै देखिए तर यहाँ निर औला उठाइ प्रश्न गर्ने क्षमता कसैले देखाएनन्। किनभने संवत् ३१ मा चाहे ६३३ जोडेर वि.सं. ६६४ बनाउ चाहे, संवत् ३१ मा ४९८ जोडी शक ५२९ बनाउ त्यो आपत्ती होइन। फेरि संवत् ३१ कार्तिकादि संवत् भएको र विक्रमसंवत् वैशाखमा फेरिने संवत् भएकोले संवत् ३१ भनेको

वि.सं. ६६४ को कार्तिक देखि वि.सं. ६६५ को आश्विन सम्म रहन्छ भन्नुमा पनि आपत्ति होइन । त्यस्तै गरी शक संवत् यदि चैत्रादि नै हो भनी स्वीकार्दै शक ५२९ कार्तिक देखि शक ५३० आश्विन सम्म रहन्छ भनेको भएपनि औला उठाइ रहनु पर्दैनथ्यो । तर लिच्छविकालमा चलेको संवत् चैत्रादि धिएन कार्तिकादि नै हो नि । तब लिच्छविकालमा चलेको संवत्लाई कार्तिकबाट उठने शक संवत् पनि भन्ने हिसाब गर्दा चैत्रादि नै गरेबाट लिच्छवि कालमा चलेको संवत् शक संवत् धिएन भन्ने त स्वतः प्रमाणित भएको प्रष्ट हुन्छ ।

यदि यसरी शक संवत् भन्नासाथ चैत्रादि संवत् नै हुँदो हो त लिच्छविकालमा चलेको कार्तिकादि संवत्लाई पनि किन शक संवत् भनेर मानेको एउटा सवाल खडा हुन्छ ? भने अर्को लिच्छविकालमा चलेको संवत् कार्तिकादि नै भए तापनि शक संवत् हो भने गणना गर्दा संवत् ३१ भनेको शक ५२९ को कार्तिक देखि शक ५३० को आश्विन सम्म रहन्छ किन भनेको त अर्को सवाल उठ्छ तर यहाँ पनि यो पनि ठीक उ पनि ठीक चाला देखियो यो विडम्बना हो त्यसैले यस्तो चालालाई विद्वानहरुले प्रश्रय दिइ रहनु हुँदैन ।

जब मानदेव संवत् कै अस्तित्व नभएपछि सुमतितन्त्रको औचित्य पनि रहेन

ब्रिटिश म्युजियममा रहेको सुमतितन्त्र, नेपालको राष्ट्रिय अभिलेखालयको सुमतितन्त्र भन्दा केही वर्ष पुरानो भए पनि मूलतः मानदेवसंवत् ३०४ वर्ष उल्लेख भएको देखाउनको लागि मात्रै सन्दर्भ जोड्न ल्याएको हो । यथार्थमा मानदेव संवत् नामक कुनै संवत्को अस्तित्व नेपालमा उत्पत्ति भएकै धिएन । अंशुवर्माको पालामा देखापरेको संवत् २९ देखिको संवत्लाई मानदेव संवत् हो भनी ठम्याउने अनेक हरकत मध्ये एक हरकत सिवाय अर्को होइन । वास्तवमा जुन २९ देखि देखिएको संवत् नेपाल संवत् आरम्भ हुनु भन्दा ८०२ वर्ष अघि नेपालमा प्रादूर्भाव भएको प्राचीन नेपाल संवत् ५२९ को छोटकरी रूप २९ हो भन्ने कुरा गोकर्ण बालुवा गाउँको संवत् ५३६ को अंशुवर्माको अभिलेख भेटिए देखि घाम भै छर्लङ्ग भै सकेको हो ।

संवत् ५३६ को अंशुवर्मा कै अभिलेख प्रत्यक्ष देख्दा देख्दै यसलाई ओभेलमा पारेर केवल सुमतितन्त्रबाट लिच्छविकालमा चलेको संवत् दुई थरि अस्तित्व देखियो भन्दै अलाप गाइ रहनु ठीक होइन । सुमतितन्त्रको खिलाफमा कसैले केही कुरा लेखेर बजारमा प्रचारमा नल्याइयोस् भन्ने कुत्सित चाहन राखी व्यक्ति तथा संस्थाहरुलाई समेत कटु शब्द प्रयोग गर्दै आएको वेलावेलामा देख्न पाइएको छ । तर सत्य दार्शन असत्य टिक्दैन भन्ने कहावत नै छ ।

जब सुमतितन्त्रको औचित्य देखाउने तर्फ लाग्न थाल्यो भने त्यतिवेला मानदेव संवत् ३०४ वर्ष चलेको कुरा

आकर्षित हुन्छ । जब मानदेव संवत् ३०४ वर्ष चल्यो भन्ने सन्दर्भ आकर्षित हुन्छ त्यतिवेला मानदेव संवत् ३०१ वैशाख भनेको शक ८०० वैशाख बनाएर हिसाब गरेको सम्पूर्ण हिसाब उपस्थित हुन पुग्छ ।

जब मानदेव संवत् ३०१ भनेको शक ८०० वैशाख भएको सिद्ध हुन्छ त्यही वेला शक ८०१ कार्तिकमा आएर नेपाल संवत् आरम्भ भएको तथ्य उपस्थित हुन पुग्छ । त्यसरी शक ८०० वैशाख देखि शक ८०१ कार्तिक भित्र जम्मा डेढ वर्ष समय भित्र मानदेवसंवत् चाही ३०१ वैशाख उपरान्त बाँकी ३०४ सम्म एकै चोटी भुक्त भयो भन्ने बहुलठी कुरा कसैले पत्याएर हिड्यो भन्दैमा साराले त्यही पत्याएर हिड्नु पर्छ भन्ने छैन । त्यसकारण जब सुमतितन्त्रले भने जस्तै मानदेव संवत् ३०४ वर्ष चलेकै हो भन्न चाहन्छ भने शक ८०० वैशाखमा मानदेव संवत् ३०१ वैशाख भनेर सिद्ध गर्नु पर्‍यो किन ? जब शक ८०० वैशाखमा मानदेव संवत् चाही ३०१ वैशाख देखाउन सक्छ भने शक ८०१ मा नेपाल संवत् आरम्भ हुन पुगेको तथ्य मेटाउने सामर्थ्य पनि हुनुपर्‍यो यो खोइ ? त्यसकारण जब मानदेव संवत्को अस्तित्व छैन भन्ने ठहरे पछि सुमतितन्त्रको औचित्य पनि एक रती छैन यो ठोकुवा गर्नु पर्छ ।

निचोडः

बेलायतको ब्रिटिश म्युजियममा रहेको सुमतितन्त्र मैले दर्शन गर्न पाएको छैन । केवल म मात्र हो र सुमतितन्त्रको नाम धोकेर नथाक्नेहरु पनि कसैले हेर्न पाएको होइन । जब सेसिल वेण्डालले सुमतितन्त्रको उद्धरण एउटा सारेर प्रचार गरे । त्यही उद्धरण अरुले पनि सारेर देखाउन थाले । त्यसकारण सुमतितन्त्रले मानदेव संवत् ३०४ वर्ष चल्यो भन्ने कुरा फजूल गफ मात्र हो भन्नाका लागि बेलायतको ब्रिटिश म्युजियम मै गएर हेरेर आउनु पर्ने कुनै प्रयोजन नै छैन ।

चाहे बेलायतमा रहेको सुमतितन्त्रको कुरा गरुन् चाहे नेपालको राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको सुमतितन्त्रको कुरा गरुन् त्यसको मूल गाँठी कुरा भनेको शक संवत् ४९८ सम्म चल्यो र मानदेव संवत् ३०४ वर्ष सम्म चल्यो । यही कुरा सुमतितन्त्रमा पनि लेखेको छ भनी देखाउनका निमित्त चाहीएको भन्ने कुरा ती उद्धरणहरुले बताउँछ ।

हामीले लिच्छविकालका एउटै थरि संवत् चलेको तथ्यमा जोड दिइ आउनु पर्ने ठाउँमा दुई थरि संवत् चल्यो भन्नेमा बढावा दिदै आयौ । यो सच्याउन नितान्त आवश्यक छ । फेरि शक संवत् र शाके संवत् दुई वेगलावेगलै अस्तित्वबाट आएको तथ्यमा टेकेर यी दुईलाई छुट्याएर हेर्नुपर्नेमा यी दुवै एउटै हुन् भन्दै आयौ । यो पनि सच्याउन आवश्यक छ । यस प्रकार जुन कुरा एउटै देख्नु पर्नेमा दुई थरि देख्न पुग्यो ।

जुन कुरा दुई अलग अलग गरेर हेर्नु पर्नेमा एउटै हो भनेर दृष्टिभ्रमले गर्दा हाम्रो प्राचीन इतिहास एकदम गज्याडमज्याड पर्दै आउनुको कारण यही हो । यसलाई पनि धैर्यपूर्वक गज्याडमज्याड पन्छाउँदै जानु पर्दछ । यसरी पन्छाउँदै जाँदा फेरि सुमतितन्त्रको निरर्थक गफलाई प्रवेश गर्न दिइनु हुँदैन ।

हामीलाई थाहा भएकै कुरा हो यसपाली नेपाल संवत् १९३४ वर्ष चलीरहेको छ । जब यही १९३४ मा ८०२ वर्ष जोड्यौं भने लिच्छविकाल देखिको सम्पूर्ण अवधि आउँछ । नेपाल संवत्मा ८०२ जोड्ने कुरा नयाँ आविस्कार होइन । जुनवेला लिच्छविकाल देखिको अवधि आवश्यक हुन्छ त्यही वेला नेपाल संवत्मा ८०२ जोडेर बताउन थाल्छौं । त्यसकारण लिच्छवि राजा जयबर्माले संवत् १०७ लेखे मानदेव प्रथमले संवत् ३८६ लेखे शिवदेव अंशुवर्माले संवत् ५२६ लेखे । यदि नेपालसंवत् आरम्भ हुनु भन्दा ८०२ वर्ष अघि शुरुवात भएको प्राचीन नेपाल संवत्को अस्तित्व स्थापित नभएको भए उनीहरूले त्यो संवत् प्रयोग गर्न पाउँने थिएन ।

तसर्थ

नेपाल संवत् + ८०२ = प्राचीन नेपाल संवत्

प्राचीन नेपाल संवत् = लिच्छवि संवत् = शाके संवत्

तर शाके संवत्को वरावर शक संवत् चाही होइन ।

शाके संवत् ≠ शक संवत्

किनभने, शाके संवत् भनेको नेपालमा चलेको र शक संवत् भनेको भारतमा चलेको संवत् हुन् । हुनत यही शाके संवत्लाई कही शक संवत् भनेर पनि गलत नाम दिइ गलत कुराको विकास मध्यकाल मै भैसकेको देखिन्छ । तसर्थ मध्यकालका अभिलेखहरूमा यही शाके संवत्लाई शक संवत् पनि लेख्ने गरेको पाइन्छ । तथापि जब नेपाल संवत्मा ८०२ जोडिएको अंक देख्छौं त्यही वेला थाहा हुन्छ कि त्यो शक भने पनि त्यो शाके संवत् नै हो भनेर बुझ्नु पर्दछ । थप विशेषता यो पनि छ कि शाके संवत् कार्तिकबाट फेरिने र नेपाल संवत् पनि कार्तिकबाटै फेरिने भएकोले नेपाल संवत्को हरेक महीनामा ८०२ नै जोड्नु पर्ने भएको हो ।

शाके संवत् र शक संवत् एउटै थिएन भने ती दुईको भिन्नता छुट्याउने आधार के भन्ने सवाल पनि उठ्ला । यी दुईको भेद छुट्याउने आधार दुइटो छन् । पहिलो कुरा शाके संवत् कार्तिक शुक्ल प्रतिपदाबाट फेरिने आएको हुन्छ भने शक संवत् चाही चैत्र शुक्ल प्रतिपदाबाट फेरिने आएको हुन्छ । दोश्रो कुरा शाके संवत् भन्नासाथ नेपाल संवत्मा ८०२ जोड्नु पाइन्छ भने शक संवत् भन्ने वित्तिकै त्यहाँ ८०२ जोड्नु पाइदैन । किनभने नेपाल संवत् आरम्भ भएको वेलासाथ शक संवत् ८०१ कार्तिक मात्रै थियो । अतः नेपाल संवत्मा ८०२ जोडेर शक संवत् बनाउन खोज्नु गलत हो भनेर बुझ्नु आवश्यक छ । तसर्थ नेपाल संवत्मा ८०० र ८०१ मा

जोड्नु पाइएबाट पनि यो थाहा हुन्छ कि शक संवत् भन्दा शाके संवत् जेठो संवत् हो । यसलाई अर्को शब्दले भन्नु पर्दा शक संवत् शुरु भएको बेलामा शाके संवत् १ वर्ष ५ महीना अघि पुगी सकेको स्पष्ट हुन्छ । यसैलाई आधार बनाउँदा शाके संवत्को अस्तित्व र शक संवत्को अस्तित्व वेग्ला वेग्लै धारबाट आएको प्रमाणित हुन्छ ।

तसर्थ

नेपाल संवत् + ८००/८०१ = शक संवत्

नेपाल संवत् १ भनेको शक ८०१ को कार्तिक देखि शक ८०२ को आश्विन सम्म रहन्छ ।

अतः नेपालसंवत् १ + ८०० = शक ८०१ (कार्तिक - फागुन)

नेपाल संवत् १ + ८०१ = शक ८०२ (चैत्र - आश्विन)

यी सबै कुरालाई मध्यनजर गरी सकेपछि नेपाल संवत्को अस्तित्व र नेपाल संवत् आरम्भ हुनु भन्दा ८०२ वर्ष अघिबाट शुरु भएको प्राचीन नेपाल संवत्को अस्तित्व नामेट छ भन्ने कुरा बुझ्नु आवश्यक छ । यी अस्तित्वलाई जब ओझीलमा पार्छौं नेपालको प्राचीन इतिहासको गौरव माथि कुठाराघात गर्नु हुन जान्छ । यी अस्तित्वलाई कायम राख्ने कार्यमा नेपालमा शक संवत् चल्थो र मानदेव संवत् चल्थो भन्ने फजूल गफको कुनै दरकारै छैन भन्ने प्रष्ट हुन आउँछ र नेपालको प्राचीन संवत्को निर्णयमा सुमतितन्त्रको कुनै किसिमको उपस्थिति आवश्यकै छैन भन्ने पनि प्रमाणित भयो ।

सन्दर्भ सूची

- पुरातत्व विभागद्वारा फैलाइएको भ्रम - प्रा. दिनेश राज पन्त - शुक्रवार साप्ताहिक मिति २०७०/कार्तिक/२९ पृष्ठ ६
- पुरातत्व विभागद्वारा फैलाइएको भ्रम - प्रा. दिनेश राज पन्त - शुक्रवार साप्ताहिक मिति २०७०/मंसिर/७ पृष्ठ ६
- लिच्छविकालमा चलेको शक संवत्, मानदेव संवत् - प्रा. दिनेश राज पन्त - गोरखापत्र दैनिक मिति २०६८/भदौ १७ गते शनिवार परिशिष्ट
- लिच्छविकालमा चलेको संवत् - दिनेश राज पन्त प्रकाशक पुण्य बहादुर श्रेष्ठ २०३८ पौष
- लिच्छवि संवत्को निर्णय - नयराज पन्त नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं, २०४३
- लिच्छविकालीन संवत्को निश्चय - श्याम सुन्दर राजवंशी प्रकाशक गिरीन्द्रमान राजवंशी चन्द्र किरण राजवंशी, काठमाडौं २०५२

ABOUT THE AUTHORS

Prof. Dr. Khadga Man Shrestha	Ex. Director General, DoA Kuleshwor, Kathmandu
Prof. Dr. Bina Poudyal	Department of NeHCA TU
Purushottam Lochan Shrestha	Research Scholar Bhaktapur
Prof. Dr. Bhabiswor Pangani	Research Scholar TU Department of History, Kirtipur
Shyam Sunder Rajbanshi	Chief Archaeological Officer DoA
Suresh Suras Shrestha	Chief Archaeological Officer DoA